

Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske: zastupljenost teme u nastavi geografije

Vranić, Matko

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:301221>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Matko Vranić

**Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne
Hrvatske: zastupljenost teme u nastavi geografije**

Diplomski rad

**Zagreb
2023.**

Matko Vranić

**Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne
Hrvatske: zastupljenost teme u nastavi geografije**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra edukacije geografije i povijesti

**Zagreb
2023.**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu sveučilišnog integriranog prijediplomskog i diplomskog studija *Geografija i povijest; smjer: nastavnički* na Sveučilištu u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkom fakultetu, Geografskom odsjeku, pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ružice Vuk.

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske: zastupljenost teme u nastavi geografije

Matko Vranić

Izvadak: U radu su analizirani historijskogeografski faktori razvoja Istočne Hrvatske koji su uvjetovali promjene u nodalno-funkcionalnoj organizaciji od antike do recentnog vremena. Posebna pozornost usmjerena je na promjene funkcija danas vodećih naselja u urbanom sistemu Istočne Hrvatske. Primarni cilj rada je odgovoriti na pitanje kako je historijskogeografski razvoj utjecao na današnju organizaciju prostora Istočne Hrvatske, a sekundarni cilj je utvrditi postoje li razlike u zastupljenosti ove teme između nastavnika geografije i povijest i nastavnika geografije u godišnjim izvedbenim kurikulumima, u načinima izvedbe nastave geografije kao i u načinima vrednovanja učeničkih znanja i vještina o ovoj temi. Uz analizu i sintezu dostupne literature, Godišnjih planova i programa rada škola i godišnjih izvedbenih kurikuluma, u radu je primijenjena metoda anketiranja nastavnika koji izvode nastavu geografije u osnovnim i srednjim školama Osječko-baranjske županije. Rezultati anketiranja daju odgovor na pitanja o razlikama između osnovne i srednje škole, o razlikama u organizaciji nastave između jednopredmetnih i dvopredmetnih nastavnika te o zastupljenosti teme o nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske u redovitoj i drugim vrstama nastave u Osječko-baranjskoj županiji.

64 stranice, 10 grafičkih priloga, 37 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: historijsko-geografski razvoj, Istočna Hrvatska, nastava geografije, nodalno-funkcionalna organizacija

Voditelj: izv. prof. dr. sc. Ružica Vuk

Povjerenstvo: izv. prof. dr. sc. Ružica Vuk
prof. dr. sc. Zoran Curić
Ivan Ivić, mag. geogr. i mag. educ. geogr.

Tema prihvaćena: 9. 2. 2023.

Rad prihvaćen: 7. 9. 2023.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Sveučilišta u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Master Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Nodal-functional organization of Eastern Croatia: representation of topic in geography lessons

Matko Vranić

Abstract: In this master thesis, the historical-geographical factors of the development of Eastern Croatia, which caused changes in the nodal-functional organization from ancient times to recent times, were analyzed. Special attention is focused on the changes in the functions of today's leading settlements in the urban system of Eastern Croatia. The primary goal of the paper is to answer the question of how historical and geographical development has influenced the present-day organization of the space of Eastern Croatia, and the secondary goal is to determine whether there are differences in the representation of this topic between teachers of geography and history and teachers of geography in the annual implementation curricula, in the methods of teaching geography as and in ways of evaluating students' knowledge and skills on this topic. In addition to the analysis and synthesis of the available literature, the annual school work plans and programs and the annual performance curriculum, the paper used the method of surveying teachers who teach geography in primary and secondary schools in the Osijek-Baranja County. The results of the survey provide answers to the questions about the differences between primary and secondary schools, about the differences in the organization of teaching between single-subject and dual-subject teachers, and about the representation of the topic of the nodal-functional organization of Eastern Croatia in regular and other types of teaching in Osijek-Baranja County.

64 pages, 10 figures, 37 references; original in Croatian

Keywords: Eastern Croatia, historical-geographical development, nodal-functional organization, teaching of geography

Supervisor: Ružica Vuk, PhD, Assistant Professor

Reviewers: Ružica Vuk, PhD, Associate Professor

Zoran Curić, PhD, Full Professor

Ivan Ivić, mag. geogr. et mag. educ. geogr.

Thesis title accepted: 09/02/2023

Thesis accepted: 07/09/2023

Thesis deposited in Central Geographic Library, University of Zagreb Faculty of Science,
Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1. Predmet istraživanja	1
1.2. Prostorno-vremenski okvir	3
1.3. Ciljevi istraživanja.....	4
1.4. Dosadašnja istraživanja	4
1.5. Istraživačka pitanja	6
1.6. Teorijsko-metodološki pristup.....	6
2. Prirodnogeografski faktori historijskogeografskog razvoja	8
3. Rezultati ankete	9
4. Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske od antike do danas	11
4.1. Antičko razdoblje	11
4.2. Postrimsko razdoblje i rani srednji vijek	19
4.3. Razvijeni srednji vijek.....	22
4.4. Osmanlijsko razdoblje	33
4.6. 20. stoljeće.....	52
4.6.1. Socijalizam	53
4.7. 21. stoljeće.....	58
5. Zaključak i referiranje na istraživačka pitanja.....	59
Literatura	62
Popis izvora	64
PRILOZI.....	VII
Popis slika	VII
Anketa: Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske	VIII
Priprema za nastavni sat	X

1. Uvod

1.1. Predmet istraživanja

Predmet ovog rada je nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske od antike do današnjih dana. Stoga je potrebno vidjeti što uopće znači i predstavlja nodalno-funkcionalna organizacija općenito i kako će se obilježja takve organizacije prostora provjeravati na primjeru Istočne Hrvatske kroz povijest. Korisno je ovdje na početku i objasniti kakvi su problemi vezani uz praćenje te teme za ranija povijesna razdoblja.

Generalno, svako naselje u prostoru se može shvatiti kao nod, odnosno čvorište gdje počinje ili završava prostorna cirkulacija ili interakcija. Čvorište je dakle lokalitet na kojemu počinje ili završava interakcija u prostoru. Tako se značenje nekog čvorišta, odnosno njegova nodalnost određuje po ukupnom opsegu njegove interakcije s ostalim čvorištima. Sva su čvorišta u prostoru povezana u neki funkcionalni sustav. Interakcije među čvorištima provode se putem različitih veza ili bolje rečeno putem raznih komunikacijskih kanala i određenim rutama. Te veze mogu biti ceste, željezničke pruge, zračni putevi, radio veze, telekomunikacijski sustavi i slično (Vresk, 1986).

Kada se govori o nodalnosti, može se reći kako je to zbroj svih interakcija jednog čvorišta s drugim čvorištima u regiji ili nekom promatranom prostoru. Prema tome, čvorišta se razlikuju po nodalnosti. Općenito bi se moglo utvrditi kako je nodalnost nekog naselja u proporcionalnom odnosu s njegovom veličinom. Kako raste veličina čvorišta raste i njegova nodalnost. Dakle, nodalnost predstavlja ukupno ili apsolutno značenje nekog čvorišta ili centra, dok centralitet nema tako jasno značenje. Razlog tomu je što prema teoriji centraliteta, u kriterije za mjeru centralnosti nisu uključene interakcije u funkciji opskrbe stanovništva centra, nego samo njegova gravitacijskog područja (Vresk, 1986).

Thunen je još u 19.st. istaknuo kako grad nije izoliran od okolnog prostora već je funkcionalno integriran s regionalnim kompleksom. Što neko naselje ima više funkcija ima i jači centralitet te bolje služi okolici i važnije je u nodalno-funkcionalnoj hijerarhiji. U moderno doba, stupanj centraliteta naselja u užem smislu označava se kao stupanj razvijenosti tercijarnog i kvartarnog sektora određenog naselja. Funkcije tih sektora omogućuju okolnom stanovništvu zadovoljavanje potreba koje ne mogu ostvariti u svom mjestu stanovanja. To su uglavnom funkcije opskrbe, obrazovanja, zdravstva i rada. Još je Christaller pišući o centralnim naseljima

uočio vezu između rasporeda centara u prostoru i njihove funkcije opskrbe stanovništva. Oni bi trebali biti tako raspoređeni da što manji broj većih centara opskrbljuje što više manjih naselja. Smatrao je kako se to može postići šesterokutnim rasproedom centara u prostoru. Također, primjetno je kako se centri razlikuju po svom gravitacijskom dometu i funkcijama. Christaller smatra kako su opskrba, promet i uprava glavne funkcije za prostorni raspored i uspostavu hijerarhija centara. Ipak, ne slažu se svi s takvom kategorizacijom i podjelom. Neki su ga kritizirali zbog ideje o šesterokutnom rasporedu, a neki zbog toga što su smatrali da je to pruža teorija samo o lokaciji tercijarnih djelatnosti i da je teško primjenjiva u stvarnosti (Lukić, 2012).

Ovdje opisana teorija i metode za uvrđivanje nodalno-funkcionalne organizacije, proizlaze iz moderne znanosti i koriste se za analizu suvremene organizacije prostora. Christallerova teorija o centralitetu naselja, pruža određenu teorijsku osnovu kada se analizira nodalno-funkcionalna organizacija. Nastala je tek 30-ih godina 20.st. i daje upute za utvrđivanje centralnosti u okviru modernih okolnosti (Vresk, 1986). Ipak, ta teorija i moderne metode utvrđivanja centraliteta i važnosti naselja mogu se primjeniti i na naselja u prošlosti, ako se pristupi s razumijevanjem prošlih vremena i promjenama koje su se događale. Recimo funkcije gradova i naselja koje su danas važne, možda nisu bile toliko bitne u prošlosti. Isto tako, neke funkcije koje su u prošlosti bile jako važne, u moderno doba mogu biti potpuno zanemarene ili čak nepotrebne. Važnost funkcija se s vremenom također mijenjala. Stoga je potrebno uvažiti povijesni kontekst, jer je rizično i često netočno prošlost promatrati i uspoređivati s modernim odnosima ili kontekstima i tu tražiti korelacije iz kojih će se donositi zaključci. Dakle kod nodalno-funkcionalnih sistema u prošlosti ne mogu se sve njihove dimenzije pratiti u potpunosti i sa sigurnošću donositi neke zaključke. Ipak, može se pratiti donekle hijerarhijska i prostorna dimenzija tih sistema, ali ponajviše ona vremenska na čemu će i biti naglasak u ovome radu. Prema tome, ovdje opisani teorijski okvir i metode koristiti će se i u ovome radu, ali u skladu s činjenicom da rad obuhvaća i davna povijesna razdoblja kada ovakve teorije nisu postojale pa neke njene elemente možda nije moguće u potpunosti primjeniti. Ipak, nastojati će se moderna teorija i metodologija translirati i, koliko je to moguće, primjeniti za prošla razdoblja uvažavajući povijesni kontekst. Za samu temu rada to znači da će se oprezno pristupiti i dobro razmotriti funkcije naselja kroz povijest i njihove promjene. Neće se recimo pratiti tercijarne i kvartarne funkcije kao kategorije, s obzirom da takva podijela nije postojala sve do relativno nedavno. No, zato će se pratiti one funkcije koje su u određenom povijesnom razdoblju bile važne i koje su utjecale na hijerarhiju naselja.

1.2. Prostorno-vremenski okvir

Prostorni okvir istraživanja je makroregija Istočna Hrvatska koja se slično definira, ali postoje i određene razlike kod drugačijih autora. Prema sintezi *Geografija SR Hrvatske* iz 1975. Istočna Hrvatska obuhvaća istočni dio kontinentske Hrvatske. Tu se ističe kako su granice ove makroregije jasno izražene. Zapadnu granicu čine obronci Psunja i Papuka, sjevernu rijeka Drava, istočnu Dunav, a južnu Sava. Spominju se još Ilova i Pakra kao ostaci povijesne granice prema Istočnoj Hrvatskoj (ur. Cvitanović, 1975).

Prema *Velikom atlasu Hrvatske*, Istočna Hrvatska definirana se nešto drugačije nego u *Geografiji SR Hrvatske*. Prema *Atlasu* ona je integrirani prostor Slavonije, hrvatskog dijela Baranje te zapadnog Srijema. No, unutar toga je onda podijeljena na svoj istočniji i zapadni dio. Dakle, ovdje su autori konkretnije popisali manje regije koje čine Istočnu Hrvatsku. Oba djela slažu se u granicama regije s time da se u Atlasu kod zapadne granice spominju osim Papuka još i Ravna Gora i Lisina. U funkcionalnom smislu autori su kod Atlasa Istočnu Hrvatsku dezintegrirali na tri regije: Osječku, Vukovarsko-vinkovačku i Slavonskobrodsku (ur. Jakša-Opačić, 2012).

Kod Magaševe *Geografije Hrvatske* Istočnohrvatski prostor ne definira se kao jedinstvena regija ili makroregija. Ona je tu razdvojena na Istočni peripanonski prostor i Istočnohrvatsku ravnicu, dakle slično kao kod *Velikog atlasa Hrvatske*. Prvi dio se prema ovakvoj podjeli nalazi između zapadnog hrvatskog međurječja i istočne Hrvatske. Magaš neke dijelove onoga što se u prethodno spomenutim djelima svrstavalo pod Istočnu Hrvatsku, ovdje izvlači iz te regije. Po njemu neki veliki gradovi kao Požega pa čak i Slavonski Brod ne spadaju pod Istočnu Hrvatsku kako je on definira. Drugi dio, Istočnohrvatska ravnica prema Magašu obuhvaća hrvatski dio Baranje, istočnu Slavoniju i zapadni Srijem. Gotovo identično onome što se u *Velikom atlasu Hrvatske* definira kao cjelokupna Istočna Hrvatska, samo što je tamo onda uključena i čitava Slavonija, a ne samo njezin istočni dio. Istočnohrvatsku ravnicu Magaš vidi kao pravi panonski prostor, reljefno izdvojen od zapadnijeg, više peripanonskog prostora. Također, on dvoji koliko se uopće može zapadno od Dunava povući granica pravog panonskog prostora koji bi se pružao još uz Savu i Dravu (Magaš, 2013).

Može se zaključiti kako svi autori imaju neke specifičnosti kod definiranja Istočnohrvatske regije, no uglavnom uzimaju isti ili sličan prostorni okvir unutar koje je definiraju. Konkretno u ovome radu kao granice regije uzimaju se Drava na sjeveru, Dunav na istoku i Sava na jugu. To se uglavnom podudara s granicama država susjednih Hrvatskoj, osim na zapadu. Kao što je

ranije opisano zapadna granica nije jednoznačno definirana kod autora koji su se ovdje obrađivali. Stoga će se za zapadnu granicu Istočne Hrvatske uzeti zapadne međe današnje Virovitičko-podravске, Brodsko-posavske i Požeško-slavonske županije kako bi bio jasno određen prostorni obuhvat koji se obrađuje.

1.3. Ciljevi istraživanja

Ciljevi rada su uvelike determinirani već postavljenim istraživačkim pitanjima. S obzirom da je za nodalno-funkcionalnu organizaciju jako bitna hijerarhija naselja u cjelokupnoj mreži naselja na nekom prostoru, jedan od prvih ciljeva je bio istražiti koji su gradovi kroz povijest i u kojem razdoblju bili važniji, a koji manje važni. Važnost se može procijeniti s obzirom na veličinu naselja, njegove funkcije, odnos prema bližoj i daljoj okolini, prometnoj povezanosti...Sve nabrojano se provjeravalo u skladu s dostupnim podacima za naselja koja se u radu obrađuju. Jedan od ciljeva je zapravo vidjeti kako se sve to skupa odrazilo na današnju nodalno-funkcionalnu organizaciju promatranog prostora i postoji li kontinuitet za današnju nodalno-funkcionalnu organizaciju tog prostora. Također, htjelo se ispitati kako su određeni povijesni događaji i konteksti utjecali na nodalno-funkcionalnu sliku Istočne Hrvatske kroz vrijeme do današnjice. Kroz sve to nastojalo se prepoznati i istaknuti ono što je utjecalo na održavanje ili prekid kontinuiteta važnosti i hijerarhijskog položaja nekog naselja za prostor današnje istočne Hrvatske.

1.4. Dosadašnja istraživanja

Do sada nije objavljen rad koji bi obuhvaćao nodalno-funkcionalnu organizaciju samo Istočne Hrvatske kroz čitavu povijest od antike do danas. Informacije o prostoru istraživanja ovoga rada uključene su u sintezne radove iz geografije Hrvatske, radove o pojedinim naseljima ili subregijama Istočne Hrvatske te u radove o pojedinim etapama historijskogeografskog razvoja Hrvatske, Slavonije i većih naselja. Objavljena su i djela koja obuhvaćaju više etapa, odnosno prate područje istočne Hrvatske kroz više historijskih razdoblja. Jedna takva knjiga je *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva (2002.)*, autora Mirka Markovića. Sadržajno vrlo bogata, s brojnim grafičkim priložima i tematskim kartama. Djelo donosi pregled ukupnog razvoja Slavonije kroz čitavu povijest. Dakle, ono se među ostalim bavi i nekim dijelovima nodalno-funkcionalnog povijesnog razvoja istočnohrvatskih gradova. Slično

je i djelo Bože Mimice pod naslovom *Slavonija: zlatno srce Hrvatske: povijest Slavonije od antike do kraja XX. Stoljeća (2009.)*. Ova knjiga je vrlo opširna siteza slavonske povijesti i kao takva je tematski vrlo bliska onome što se istraživalo. Tu svakako treba spomenuti i cjelovitu historijsko-geografsku analizu čitavog teritorija Republike Hrvatske kroz povijest u udžbeniku *Historijska geografija Hrvatske (2015.)* koja je nastala koautorstvom N. Glamuzine i B. Fuerst-Bjeliš. Taj rad pruža jednu širu sliku situacije u kojoj se razvijala nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske. Ipak, ovdje se uglavnom radi o djelima koja pružaju kronološki, ukupni pregled događanja u Slavoniji ili šire čak na prostoru čitave Istočne Hrvatske. Ne pružaju toliko informacije koje bi bile vezane za centralitet naselja, funkcije i općenito nodalno-funkcionalnu sliku. To se pokušalo pomoću tih općih informacija sintetizirati i rekonstruirati u ovome radu.

Neki autori obuhvaćaju gotovo čitav povijesni tijek, ali su specifičnije, odnosno sadržajno obrađuju samo gradska naselja. Tu spadaju sinteze *Gradovi kontinentalne Hrvatske: stil grada: tragovima identiteta hrvatskih gradova (2013.)* autora Z. Baloga i *Hrvatski gradovi: od antike do suvremenog doba (2015.)* autora J. Jukića. Radi se zapravo o dvije vrlo slične knjige, ali svaka ima i nekih svojih posebnosti. Sadržaj tih knjiga povezan je s temom u kontekstu funkcionalne transformacije gradova Istočne Hrvatske. Osim toga, donose niz kvalitativnih i kvantitativnih podataka o slavonskim naseljima u prošlosti. U Knjizi M. Sanader *Antički gradovi u Hrvatskoj (2001.)* obrađuje se antička urbana mreža na tlu Istočne Hrvatske što su sami počeci gradskih razvoja. S obzirom da se radi o temi koja je ipak povezana i s urbanom geografijom, teorijsku podlogu o nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske pružila je knjiga *Osnove urbane geografije (1986.)* M. Vreska. Djelomice za uvodni dio teme, kao i za završni dio rada vezan uz 20.st. ističe se 3. knjiga autora A. Bognara iz zbornika *Geografija SR Hrvatske (1975.)*. Radi se o tome da taj dio zbornika govori o prostoru Istočne Hrvatske i pruža dosta detaljne informacije o centralitetima naselja iz perioda socijalističke Jugoslavije na tom prostoru. Kod ovakvih knjiga problem u kontekstu teme je što prate samo određenu povijesnu etapu. No, za razliku od onih sinteza koje su pratile cjelokupni povijesni razvoj, ovdje se može pronaći puno više detaljnijih informacije vezanih uz nodalno-funkcionalnu transformaciju gradskih naselja. To se onda sve skupa iskoristilo za stvaranje sintetizirane slike nodalno-funkcionalne organizacije prostora Istočne Hrvatske kroz povijest.

1.5. Istraživačka pitanja

Na temelju intrinzičnih istraživačkih motivacija, preliminarnog proučavanja literature i rezultata dosadašnjih istraživanja te potrebe za proučavanjem do sada neistraženih tema postavila su se istraživačka pitanja. Shodno tome, ovaj diplomski rad odgovara na sljedeća istraživačka pitanja: 1. Koji su faktori utjecali na promjene u urbanoj mreži Istočne Hrvatske kroz povijest? 2. Postoji li kontinuitet u centralitetu naselja Istočne Hrvatske? 3. Kako je historijsko-geografski razvoj Istočne Hrvatske utjecao na suvremenu organizaciju prostora? Dio rada vezan uz anketu odgovara na sljedeća istraživačka pitanja: 1. Postoje li razlike u zastupljenosti teme diplomskoga rada u nastavi koju izvode: jednopredmetni nastavnici geografije i dvopredmetni nastavnici povijesti? 2. Kako nastavnici geografije / geografije-povijesti vrednuju usvojenost ishoda učenja o nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske.

1.6. Teorijsko-metodološki pristup

U izradi diplomskog rada primarno je primijenjena metodologija historijske geografije, što prema Komušanac i Šterc (2010.) uključuje povijesni i geografski pristup. Kroz povijesni pristup, kakva je i njegova definicija, proučava se komplementarnost povijesnih zbivanja i geografskog prostora te refleksija njihova međusobnog utjecaja na nodalno-funkcionalnu organizaciju Istočne Hrvatske. Pomoću geografskog pristupa, proučava se ono što on obuhvaća, a to je praćenje promjene primarne sredine pod čovjekovim utjecajem, odnosno formiranje i mijenjanje kulturnog pejzaža (Komušanac i Šterc, 2010). Konkretno u diplomskome radu geografski, kao i povijesni pristup koristi se za praćenje i objašnjavanje kontinuiteta i diskontinuiteta nodalno-funkcionalne organizacije Istočne Hrvatske. Pri izradi ovog rada prvenstveno se koristila metoda analize sadržaja dostupne literature i izvora. Uz to koristile su se morfogenetička, komparativna, metoda povratne analize te metričke i kvantitativne metode odnosno metode karakteristične za historijsko-geografska istraživanja.

1. Morfogenetička metoda, koja pretpostavlja kako je kulturni pejzaž iz prošlosti zapravo reperkusija određenog povijesnog razvoja do tog trenutka. Iako se ova metoda uglavnom koristi uz pomoć kartografskih prikaza i topografskih komponenti, u ovome radu se rabila uz pomoć povijesnih izvora i literature, gdje je ponekad i bilo određenih stariji kartografskih prikaza. Ti podaci onda su se koristili za interpretaciju povijesnog razvoja nodalno-funkcionalne mreže istočne Hrvatske. Pratilo se kako su se mijenjali ili ostajali konstantni različiti elementi

kulturnog pejzaža, odnosno onog dijela koji je vezan uz nodalno-funkcionalnu organizaciju. Mnogi elementi iz prošlosti, ostali su prisutni i u modernoj strukturi naselja istočne Hrvatske

2. Komparativna metoda služi za istraživanje onih područja prošlosti koja su slabije dokumentirana, a koja se onda analogijom analiziraju pomoću onih područja koja su bolje dokumentirana. U ovome radu konkretno, ove se metoda primjenjivala za interpretaciju onih perioda ili prostora o kojima nema dovoljno izvora ili informacija iz literature. Vodio se računa i o posebnim fenomenima u takvim slučajevima, kako se ne bi banalno zaključivalo samo na temelju usporedbe ili analogije, već se pazilo na povijesni kontekst i njegove specifičnosti.

3. Metoda povratne analize koristila se za, čemu ona i služi, retrospektivnu analizu određenih elemenata kulturnog pejzaža, ponajviše onih koji su vezani uz urbanu strukturu. Dakle, da bi se otkrilo kako je nastala mreža naselja i organizacija u nekom razdoblju važno je bilo shvatiti koji su povijesni procesi na promatranom prostoru do nje doveli.

4. Metričke i kvantitativne metode koje se i po definiciji temelje na statističko-matematičkoj analizi, koristile su se za brojčane interpretacije. Dakle, ovdje se konkretno služilo s dostupnim kvantitativnim podacima iz povijesnih izvora ili literature koji su mogli koristiti, poput broja stanovnika, naselja, poreznih popisa i slično (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015)

Anketa, o čijim će rezultatima kasnije biti riječ, napravljena je kako bi se odgovorilo na već spomenuta istraživačka pitanja: 1. Postoje li razlike u zastupljenosti teme diplomskoga rada u nastavi koju izvode: jednopredmetni nastavnici geografije i dvopredmetni nastavnici povijesti? 2. Kako nastavnici geografije / geografije-povijesti vrednuju usvojenost ishoda učenja o nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske. Htjelo se vidjeti ima li razlike u tome kako na temu: Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske, gledaju oni nastavnici koji poučavaju samo Geografiju u usporedbi s onima koji poučavaju Geografiju i Povijest. Pripreme za anketu rađene su tako da su se nakon konzultacija s mentoricom prvo napravila pitanja koja su navedena u prilogu 1., o tome koliko često nastavnici implementiraju tu temu u nastavi i koliko im je ona važna. Također, htjelo se tim upitnikom ispitati na koje načine nastavnici vrednuju ishode za ovu temu te ima li tu nekih razlika i koliko im je to bitno te koliko pažnje posvećuju planiranju vrednovanja. Također, kod pripreme su se prikupili mailovi svih škola u Istočnoj Hrvatskoj kao i voditelja Stručnih županijskih vijeća. Potom je na te mail adrese poslan anketni upitnik sa zamolbom da se prosljedi nastavnicima geografije te geografije i povijesti. To je provedeno u 7.mj. ove godine. Odgovorilo je ukupno 52 ispitanika, pri čemu je u obzir uzeto njih 50, jer neki odgovori su bili nejasni ili nedovoljni za analizu.

2. Prirodnogeografski faktori historijskogeografskog razvoja

Radi se o prostoru koji sadrži, zapravo koji je omeđen trima već spomenutim velikim rijekama. Osim toga, Istočna Hrvatska obiluje i manjim rijekama poput Bosuta, Karašice, Vuke, Orljave i ostalima (ur. Cvitanović, 1975). To je vrlo bitno jer voda je oduvijek potrebna ljudima za život, a rijeke su imale i imaju još uvijek veliku prometnu važnost. To se prije svega odnosi na naselja koju su praktički svoje današnje značenje izgradili uvelike na temelju činjenice da se nalaze blizu rijeke. Tu možemo svrstati Osijek kao važan prijelaz na Dravi još od Antike pa i u Osmanskome razdoblju. Vukovar također od srednjeg vijeka slovi kao važna riječna luka, što je koristilo i u industrijskom razdoblju 19. i 20.st. U antici je primjerice za prostor Istočne Hrvatske značajan bio plovni put Savom od Siska prema Sirmiju. Istočna Hrvatska je uglavnom ravničarski prostor, stoga ne čudi kako je bio naseljen od prapovijesti kada je bilo lakše zasnovati naselje na ravnom nego uzdignutom terenu. Također u antici je to također označavalo prednost zbog boljeg prometnog pristupa gradovima. Također, kasnije od 19.st. s dolaskom željeznice opet je ravni teren bio prednost zbog lakše izgradnje željezničkih pruga. Pogotovo kroz povijest, kraj je obilovao šumskim područjima od čega se ističu hrastove šume koje su se koristile za građu i druge funkcije(ur. Cvitanović, 1975). Jedan od primjera slavonskih hrastovih šuma je i današnja Spačvanska šuma u blizini Županje. Radi se možda i o najvećoj šumi hrasta lužnjaka u Europi. Specifičan je i Kopački rit, koji je posljedica visoke vode Dunava koja zadržava vodu Drave pa dolazi do preljevanja (ur. Cvitanović, 1975). Ovo močvarno područje kroz povijest je bilo izvor hrane, sirovina, a ponekad je poslužilo i za obrambene funkcije, jer se radi o teško prohodnom terenu. Takva funkcija je do izražaja došla i nedavno prilikom Domovinskog rata u slučaju obrane Osijeka. Na kranjem zapadu regije nalazi se i nešto brdovitiji dio s planinama poput Psunja i Papuka, koji je bio važan faktor historijskogeografskog razvoja srednjovjekovnih burgova (Magaš, 2013). Tada je primarna bila obrambena i vojna funkcija, a naselja na uzvišenim dijelovima terena bila su lakša za odbiti neprijatelje. Također, prilikom nadiranja Osmanlija, puno se domicilnog slavonskog stanovništva sakrilo upravo u nepreglednim i šumovitim slavonskim brdima. Tlo ovog dijela Hrvatske jedno je od najplodnijih u Europi, jer je bogato humusom s obzirom da zbog ravnog terena ne dolazi do jakog spiranja (Magaš, 2013). Stoga ne čudi kako je poljoprivreda kroz velik dio povijesti ovoga područja bila sastavni dio života njezinih žitelja, ponajviše u razdoblju feudalizma, ali i kasnije. U ovom dijelu Hrvatske također mogu se pronaći i drugi prirodni resursi poput plina, nafte i mineralnih sirovina, što je utjecalo na industrijski razvoj područja (Magaš,2013). Klima u čitavoj Istočnoj Hrvatskoj, prema Koppenovoj klasifikaciji, spada pod

Cfb klime. Dakle, radi se o umjereno toploj vlažnoj klimi s toplim ljetom. Istočna Hrvatska posjeduje različitost u reljefnom i općenito prirodno-geografskom smislu te kao posljedica te činjenice ima ogromne gospodarske potencijale.

3. Rezultati ankete

Prvo će se ovdje iznijeti općeniti rezultati ankete, a onda će se razmotriti i analizirati razlike između nastavnika geografije te geografije i povijesti. Većina od pedeset onih koji su ispunili anketu su, oko 76% , nastavnici geografije, dok su u manjini, oko 23%, dvopredmetni nastavnici geografije i povijesti. Također, najveći dio ispitanih, oko 67% samo jednom godišnje obrađuje ovu temu. Velik dio njih, oko 9,5% uopće niti ne obrađuje temu na nastavi Geografije. Dio nastavnika, odnosno 11,5% obrađuje temu više od dva, a isto toliki postotak od ukupnog broja ispitanih, oko 11,5% obrađuje tri ili više puta. Ova tema je važna većini ispitanih, odnosno za njih oko 71%. Za oko 17% ispitanih ovo je čak iznimno važna tema, a za 11,5% je tek malo važna. Ima i onih koji temu uopće ne smatraju važnom. Ipak, većina njih, preko 50% odgovorilo je kako u budućnosti planira više pažnje posvetiti ovoj temi. Zanimljivo je da otprilike oko polovice ispitanih u ovoj temi obrađuje povijesni aspekt, a druga polovica naravno ne. Većina ispitanih, oko 60%, vrednuje ovu temu usmenim putem. Isto tako većina njih, preko 76%, pismenim putem provjerava učenike kod ove teme. Veliki postotak, oko 80% ispitanih smatra da je važno da učenici kvalitetno usvoje znanja o ovoj temi. Također, velika većina, oko 90% se donekle ili apsolutno slaže da bi se tema trebala više od jednom godišnje obrađivati na nastavi geografije. Odgovor na prvo istraživačko pitanje za anketu, prema rezultatima ispitanih nastavnika, je da postoje razlike. Točnije od ukupno ispitanih nastavnika koji poučavaju Geografiju i Povijesti njih 27% obrađuje ovu temu 3 ili više puta. S druge strane od svih ispitanih jednopredmetnih nastavnika geografije njih oko 19% obrađuje temu 3 ili više puta tokom godine.

Za važnost teme, provjeravanje i kriterije provjere kod ispitanih nastavnika, provedena je još analiza kodiranjem. Jednopredmetnih nastavnika geografije, za koje se na temelju odgovora mogla napraviti ovakva analiza, u ovoj anketi ima ukupno 27. Dvopredmetnih nastavnika geografije i povijesti nakon analize ima ukupno 21. Dakle ukupan broj za koji se napravila analiza kodiranjem je nešto manji od svih ispitanih. Prvo se gledala važnost teme gdje se analiziralo što je nastavnicima kod teme važno u sklopu slijedeća 4 koda: 1. Spoznaja prostora na lokalnoj razini, 2. Spoznaja prostora na regionalnoj razini, 3. Spoznaja prostora na

nacionalnoj razini, 4. Važnost za učenje i poučavanje predmeta (razvoj koncepta). Za geografe je utvrđeno kako najviše njih, odnosno 22%, smatra da je s učenicima važno utvrditi spoznaju u prostoru na regionalnoj razini. Najmanji dio, 11% smatra da je tema važna za spoznaje prostora na lokalnoj razini (zavičaj). Kod geografa i povjesničara situacija je drugačija. Najviše njih, odnosno 23,8% drži da je tema važna radi samog učenja i poučavanja predmeta (razvoj koncepta). Dok najmanji dio njih, oko 9,5%, vidi važnost ove teme za spoznaju prostora na nacionalnoj razini. Dakle, geografi nešto više pažnje daju prostoru i to u regionalnim okvirima, a geografi i povjesničari su koncentrirani više prema konceptu.

Drugo se gledalo što nastavnici provjeravaju i eventualne razlike po tom pitanju kod jednopredmetnih i dvopredmetnih nastavnika. Ispitalo se na koje načine oni vrše provjeru ove teme, a njihovi su odgovori raspoređeni unutar slijedećih kodova: 1. Kartografska pismenost, 2. Imenovanje i prepoznavanje primjera n-f centara u Istočnoj Hrvatskoj, 3. Objašnjavanje broja i snage funkcija odabranih naselja, 4. Analiza nodalno-funkcionalne organizacije regije i odnosa među naseljima. Za većinu ispitanih nastavnike geografije kod provjeravanja je najvažnije objašnjavanje broja i snage funkcija odabrane regije, a najmanje njih provjerava analizu nodalno-funkcionalne organizacije regije i odnosa među naseljima. Opet je kod dvopredmetnih drugačija situacija, gdje najviše ispitanih, njih 19%, provjerava prvenstveno kartografsku pismenost, a najmanje njih provjerava objašnjavanje broja i snage funkcija. Situacija je u ovome slučaju gotovo pa potpuno suprotna i velika je razlika jednopredmetnih i dvopredmetnih nastavnika.

Treće se kod analize ankete istraživalo na što su kod kriterija vrednovanja usmjereni nastavnici, pomoću slijedećih kodova: 1. Usmjereni na sadržaj odgojno-obrazovnih ishoda ili 2. Usmjereni na generičke kompetencije. Ovo je zapravo bilo najteže za interpretirati jer se za većinu ispitanika nije moglo provesti kodiranje zbog nejasnoće ili nepostojanja odgovora. Ovdje su i geografi te geografi i povjesničari složni oko toga da usmjerenost treba biti na sadržaj odgojno-obrazovnih ishoda. Samo manji dio, kod geografa oko 7,4%, a kod geografa i povjesničara oko 4,7% ispitanih je usmjeren na generičke kompetencije.

4. Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske od antike do danas

4.1. Antičko razdoblje

Antika je prvo veće vremensko razdoblje koje će se obrađivati u ovome radu. Analiza nodalno-funkcionalne organizacije Istočne Hrvatske u ovom radu počinje od osvajanja tog područja od antičkih rimskih vojnih trupa. Ranije na analiziranom području nije niti bilo zapaženije mreže naselja, a pogotovo gradova, tako da nije bilo potrebe proučavati prethodna razdoblja. Iako su rimski gradovi u panonskom dijelu današnje Hrvatske nastali na temeljima ranijih ilirskih ili ilirsko-keltskih naselja, ta su naselja uništena pa su na njihovim razvalinama nastajala nova (Glamuzina, 2013). To znači da nije postojao kontinuitet između predrimskih i novijih rimskih naseljenih mjesta. Tek sa širenjem Rimskoga Carstva počinje permanentnija nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske, a također ovo je i prvo bolje dokumentirano razdoblje u historiografiji.

Uprava antičkih Rimljana imala je veliki značaj te je u krajobrazu ostavila tragove od kojih su neki vidljivi do današnjice. Rimsko Carstvo donijelo je prije svega mir i red na ovaj prostor, formirana je mreža cesta i drugih vrsta komunikacije kako bi se moglo trgovati i komunicirati pa se tako počela razvijati i urbana mreža (Balog, 2013). Oni su uvijek težili što boljem ustrojstvu osvojenog prostora te su, kako će se opisati i kasnije u tekstu, uvodili određene elemente prostornog uređenja poput: organizacije urbane mreže, izgradnje prometnoga sustava i upravno-teritorijalne organizacije prostora. To sve utjecalo je na promjene u nodalno-funkcionalnoj organizaciji i urbanoj mreži područja današnje Istočne Hrvatske (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

Područje koje danas nazivamo Istočnom Hrvatskom bilo je u antici dio rimske provincije Panonije koja se prostorno protezala kroz nekoliko današnjih država. Dio današnje Hrvatske koji je tada bio u sastavu provincije Panonije je savsko-dravski intermanij. Neko vrijeme je rimska vojska vodila ratove kako bi uopće prodrla i ovladala ovim područjem. Na kraju im je to i uspjelo te je rimska vlast nad Panonijom započela s kampanjom budućeg cara Oktavijana Augusta, pod nazivom *Bellum Illiricum*. Ova vojna kampanja vodila se protiv domorodačkih plemena u Iliriku 35. – 33. g. pr. Kr. Ipak, niti takav rasplet događaja nije potpuno smirio i normalizirao prilike u Panoniji. Konačna pacifikacija tog prostora došla je tek nakon Batonovog ustanka 9. godine. U početku, čitav novoosvojeni prostor od Dunava do Jadrana bio je jedinstvena provincija. No, već početkom 1. st. dolazi do teritorijalno-administrativne dezintegracije na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Na čelu tih provincija bio je

namjesnik, no ne možemo znati sa sigurnošću gdje je bilo središte provincije Panonije, moguća su sljedeća mjesta: Emona, Siscija, Karnunt. To znači da središte svakako nije bilo na području današnje Istočne Hrvatske, iako je ona bila integralni dio te provincije. Dakle, nije imala naselja ili gradove koji bi funkcionalno ili politički mogli biti središte provincije. Možda su i postojala takva naselja, ali očigledno nisu bila toliko razvijena kao ova koja su navedena kao moguću središta (Đurđević, 2012).

Za bolje razumijevanje antičke nodalno-funkcionalne organizacije nužno je istražiti je li postojala i kakva je bila mreža cesta ili drugih puteva na analiziranom području. Kao izvor može poslužiti Peutingerova tabla koja osim panonskih gradova donosi pregled i rimskih postaja uz tadašnje ceste. Navodi se tako rimska podravska cesta koja je spajala širi prostor od Poetovija (Ptuja) do Sirmija (Srijemske Mitrovice). Dio te ceste bile su i postaje na području današnje Istočne Hrvatske: Bolentio (Sopje), Marmianis, Seronis (Viljevo), Berebis (Podgajci), Iovallio (Valpovo), Mursa Minor (Petrijevci) i Mursa Maior (Osijek), Cibalae (Vinkovci), Consilena (Orolik), Ulmuspaneta (Orašje). Kod Peutingera se također spominje cestovni pravac Siscia-Sirmium, no navodi se dodatno kako je ona od Marsonie (Slavonski Brod) imala dva smjera. Jedan koji je vodio preko Cibalae za Sirmium te je prolazio i kroz Certissu (Đakovo). Drugi je krak te linije stizao u Cibalae uz tok Save i prolazio je još kroz mjesta Ad Basante, Saldis i Drinum. Prema Antoninovom djelu, od Emone (Ljubljane) do Sirmiuma postojala je i druga cesta koja nije vodila uz Savu, već je prolazila nešto sjevernije. Postaje na toj cesti u promatranom prostoru su: Incero (Požega), Picentino (Nepoznato), Leucono (Levanjska Varoš), Certissa (Đakovo), Cibalae (Vinkovci), Ulmos (Bobota). Od te ceste odvajao se put od današnje Požege, preko Straviane (Našica) do Murse (Osijeka). Taj se cestovni ogranak preko Murse nadovezivao na cestu Akvink-Sirmij, koja se odvojkom također spajala s Mursom (Milotić, 2010). Jedan je cestovni pravac prolazio sjeverno od Murse prema Savariji na teritorij današnje Mađarske (Milotić, 2010, 385). Prema tome, izgleda kako je Mursa bila vrlo aktivno prometno čvorište i bitno u urbanoj mreži (Marković, 2010).

Dakle, određena mreža naselja koja su također i međusobno povezana, postojala je već u to vrijeme na području današnje Istočne Hrvatske. Prema Antoninskom itineraru, ali ne i prema Peutingerovoj karti, pružala se i cesta od Siscije dijagonalno prema Mursi. Kao dokaz za to postoji samo navedeni itinerar, odnosno pisani povijesni izvor, no ne može se utvrditi njezino postojanje na terenu. Ako je ipak postojala, ta se cesta prema izvoru pružala od Siscie preko Varianisa (Kutina), Aquis Balissisa (Darugar), Incerna (vjerojatno Tekić), Stravianisa (Gradac kod Našica) do Murse (Milotić, 2010).

Osim ovih glavnih pravaca postojao je i niz transverzalnih, lokalnih cesta od kojih se ističe relacija Certissa (Đakovo)-Marsonia (Slavonski Brod). Od važnijih, ističe se još i cesta koja je prolazila južnom Podravinom, na kojoj je postojalo najmanje dvanaest neidentificiranih naselja, a završavala je u Mursi (Osijek). Od Murse ta se cesta pružala do Cibalae i vezala na bitniju trasu Siscija-Sirmij. Lokalne ceste koje su dodatno popunjavale ovu prometnu mrežu prolazile su relacijama Siscija-Mursa te Mursa-Sopijane (Đurđević, 2012). Iz ovog svega može se zaključiti kako je u starorimsko doba postojala vrlo dobra prometna mreža u Panoniji, a pomoću njenih čvorova (nodova) može se utvrditi kako su glavna naselja na tim putovima bili: Siscija, Sirmij, Mursa i Cibalae. Ipak najvažnija naselja prema pružanju navedenih prometnica bila su Siscija i Sirmij od kojih ni jedno nije na području današnje Istočne Hrvatske.

Kasnije, u 2. st. za vrijeme carevanja Trajana i Hadrijana formiran je Panonski limes u obliku niza promatračnica i utvrda sa stalnim posadama. Neka naselja koja su bila dio limesa nalazila su se na današnjem području Istočne Hrvatske poput Kukcija (Ilok), Teutoburgija (Dalj) i Kornakuma (Sotin). Ta naselja nisu bila trgovački, politički ili prometno toliko važna, niti su imala tu svrhu. Ona su prvenstveno imala vojno-obrambenu funkciju i bila su dio zaštitnog sustava na granicama Rimskoga Carstva te nisu bila toliko povezana s ostalim naseljima u unutrašnjosti koliko s onima koji su također činila dio te granice. U to vrijeme, također za cara Trajana, Panonija se dezintegrira na Gornju (zapadnu) sa sjedištem u Karnuntu i na Donju (istočnu) sa sjedištem u Akvinku. Pod potonju je potpalo i područje Istočne Hrvatske. S obzirom da je Akvink bilo naselje na području današnje Mađarske, odnosno Budimpešte, jasno je kako je glavni grad provincije kojoj je pripadala današnja Istočna Hrvatska bio izvan njezinog područja. Takva se prostorna organizacija održala do Dioklecijanove teritorijalno-administrativne reorganizacije carstva 297. g. Tada je Panonija podijeljena na četiri dijela, a područje Istočne Hrvatske potpalo je pod Pannoniu Secundu sa sjedištem u Sirmiju (Srijemska Mitrovica) (sl. 1). Niti nakon ovakve upravne podjele Panonije, na području današnje Istočne Hrvatske nije bilo naselja koje bi bilo središte provincije, jer iako je Sirmijum bio vrlo blizu, njegovo područje se danas nalazi u sastavu Republike Srbije (Đurđević, 2012).

Sl. 1. Prostorna organizacija Istočne Hrvatske u 3. stoljeću

Izvor: A short history of Aquincum, <http://www.aquincum.hu/en/muzeumtori/aquincum-tortenete-roviden/>

U organizaciji urbane mreže rimski je pristup počivao na pretpostavci da svako urbano naselje ne može imati jednak status važnosti. Gradovi ili bolje rečeno naselja urbanoga tipa mogla su imati upravni status višeg ranga, odnosno *coloniae* ili nižeg, odnosno *municipium*. Gradovi sa statusom kolonija imali su središnju ulogu u prostoru i isticali se po važnosti od ostalih (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Za vrijeme rimske vladavine u Panoniji, a samim time i na području današnje Istočne Hrvatske, postojale su četiri vrste naselja po hijerarhijskom odnosu. Taj je odnos vrlo bitan za ovu analizu jer pokazuje kolika je važnost nekog grada u funkcionalnoj organizaciji prostora. Najveći gradovi imali su status kolonija, zatim su slijedili *municipiji*, pa trećerazredne putne postaje na magistralnim prometnicama i na kraju seoska naselja. Na području koji danas obuhvaća Istočna Hrvatska postojala su samo dva grada sa statusom kolonija: Mursa i Cibalae. Dakle, to su gradovi koji su na analiziranom području bili najvažniji u toj antičkoj nodalno-funkcionalnoj mreži naselja (Marković, 2002).

Sirmij je naselje koje je u to doba bilo najvažnije u nodalno-funkcionalnoj mreži promatranog područja, iako se nalazi izvan njega. Upravo radi toga ovdje će se kratko obraditi i njegova uloga u prostoru s obzirom da je tada imao veliki utjecaj na područje današnje Istočne Hrvatske. Radi se o naselju koje je spajalo zapad i sam istok čitavog i tada još uvijek jedinstvenog

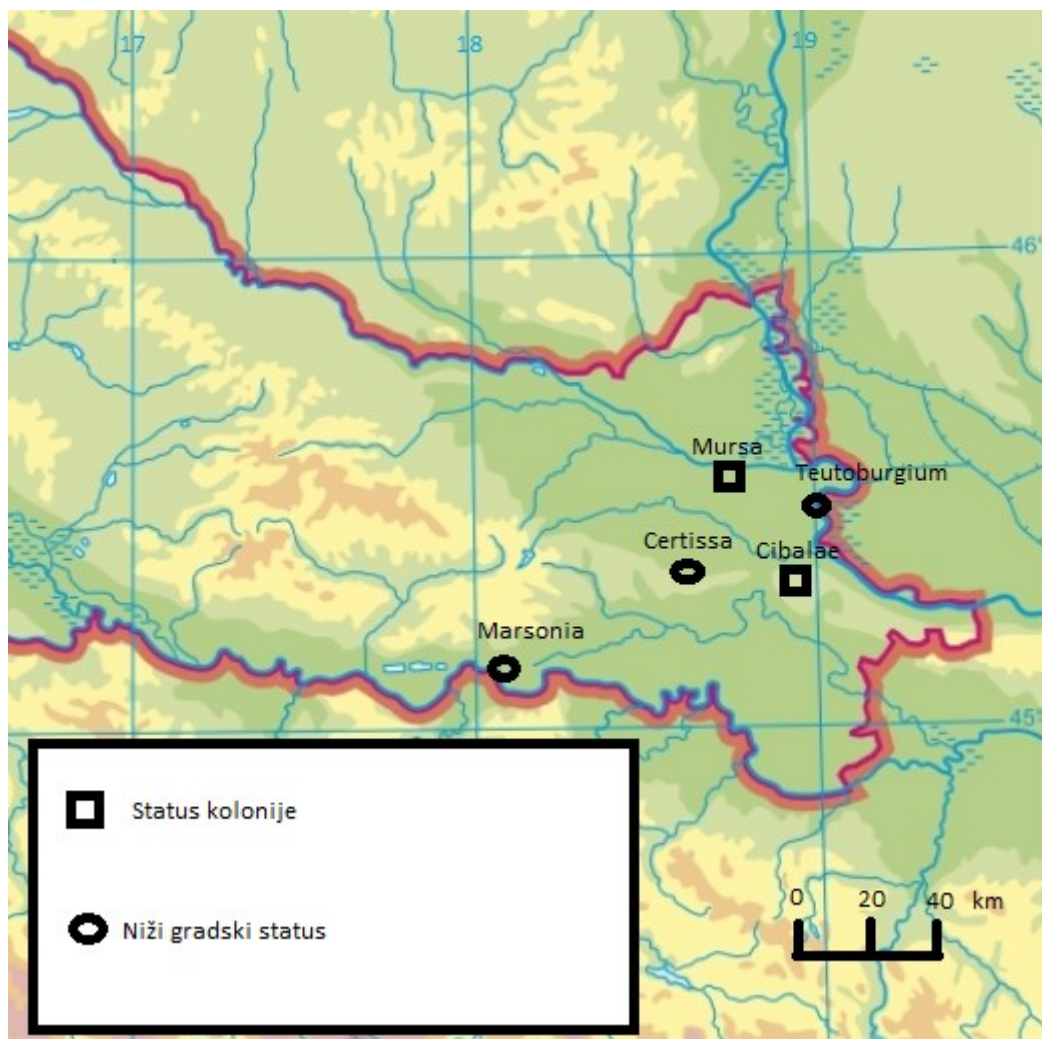
Rimskog Carstva. Kroz njega su prolazile najvažnije prometnice prema Carigradu (Kujundžić, 2014). U Dioklecijanovo vrijeme i on sam je mnogo puta boravio u Sirmiju prvenstveno zbog vojno-obrambenih poslova. U tom kontekstu, Sirmij je zbog svog pogodnog položaja imao uloge uporišta za koordiniranje obrane granice na Dunavu (Matijašić, 2012). Analogno tome, ne čudi da su u današnjoj Srijemskoj Mitrovici pronađeni ostaci carske palače (Matijašić, 2012) što ukazuje na važnost i značenje Sirmija u tom prostoru u odnosu na Mursu ili Cibalae gdje nisu pronađeni arheološki ostaci takvih monumentalnih i važnih građevina (Matijašić, 2012). Čak i u vjerskom aspektu, tada ekspanzirajućeg kršćanstva, Sirmij je od svih bližih gradova opet najistaknutiji jer je imao status nadbiskupije. U prostoru je postojala dobro uspostavljena vjerska funkcija koja se reflektirala na hijerarhiju naselja odnosno postojala je određena komunikacija među biskupima na relaciji Sirmij-Mursa, a možda i Cibalae, jer su uspjeli na svom području nametnuti prevlast arijanskog nauka nasuprot dominantnom kršćanskom, o božjem Trojstvu (Đurđević, 2012).

S obzirom da je Sirmij bio primarno središte, jedno od sekundarnih središta bilo je Cibalae kao glavno provincijsko prometno čvorište koje je povezivalo savski i dravski prometni koridor s Dunavom (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Radi se o naselju koje je u početku imalo primarno obrambeni karakter te se prostiralo na dosta veliki prostor što ga je činilo jednim od većih urbanih središta u rimskoj Panoniji. To također nešto govori o njegovoj važnosti. Cibalae oko 124. g., u vrijeme vladavine cara Hadrijana dobivaju status municipija što da je pokazatelj jačanja lokalne gradske uprave. Tijekom vladavine cara Karakale Cibalae dobivaju status rimske kolonije, što je bio najveći mogući gradski status. To znači da je to naselje imalo i veliku političku funkciju. Ovo urbano središte bilo je kasnije i biskupija. Vlast Rimljana označila je i prekretnicu u nodalnoj funkciji Cibalae koja je postala vrlo dobro prometno povezana s relativno bližim i nekim udaljenijim naseljima. Već ranije spominjane dvije prometne longitudinale duž Save, ali i Drave prolazile su i kroz ovo naselje. Također tu je prolazila i dijagonalna prometnica Siscia–Aquae Balissae–Cibalae. Može se stoga ustvrditi da je Cibalae bila najvažnije antičko prometno čvorište na području današnje Istočne Hrvatske. Upravo zbog takvog dobrog prometnog položaja, naselje počinje sve više razvijati i trgovačku funkciju. Roba je dolazila ne samo cestovnim pravcima, već i rijekama Savom i Bosutom, što ukazuje na dobar položaj Cibalae i u mreži riječnog prometa. U tom trgovačkom aspektu, kada se govori o izvozu robe, naselje je imalo funkciju lokalnog opskrbljivača robom s kojim se moglo zadovoljiti glavninu potreba provincije. Razbolje novih promjena u nodalno-funkcionalnoj organizaciji, ne samo područja današnjih Vinkovaca, nego i čitave Istočne Hrvatske dolazi nakon provale Huna

i raspada Rimskog Carstva. U tom razdoblju kasne antike, Cibalae doživljavaju redukciju i degradaciju urbanog prostora. Različite gradske cjeline i građevine gube svoje značenje i funkciju, a teško je postalo i održavati infrastrukturu. Često neki autori spominju kako je provalom barbarskih naroda Cibalae potpuno uništena, no rezultati arheoloških istraživanja nisu u potpunosti u skladu s tim teorijama. Da grad nije odmah prestao postojati, svjedoči i Justinijanova darovnica iz 536. g., no to je posljednji pisani antički izvor koji nam služi kao dokaz postojanja grada. Iza toga pod tim imenom grad se više ne spominje (Kujundžić, 2014).

Područje oko današnjeg Osijeka ima dugu urbanu prošlost. Još u latenskom dobu to se područje ističe nekim urbanim elementima koje možemo nazvati protourbaniziranošću, a kasnije se onda još nadovezuje rimski, pravi antički urbani karakter (Lacković, 2014). Rimska Mursa je također bila sekundarno središte, iako je imala zapravo najveći strateški značaj zbog blizine ušća Drave u Dunav (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). S obzirom na tu poziciju grad je bio važno vojno uporište blizu limesa (Marković, 2002). Razvoj Murse bio je vezan uz gradnju kamenog mosta preko Drave i rimske ceste do Aquincuma (Balog, 2013). Mursa je bila jedini grad uz Cibalae u Istočnoj Hrvatskoj koji je imao status kolonije, kojeg je zadobila još u vrijeme cara Hadrijana, vjerojatno 133. godine (Sanader, 2001). Ekonomski karakter ovog grada također nije zanemariv jer „zbog povoljnog prometnog položaja na križištu cesta i plovnosti rijeke Dunav, Mursa je bila značajno trgovačko središte u Panoniji“ (Lacković, 2014). Osim toga, ona je bila značajna uvozna točka i stanoviti trgovački urbani centar gdje se znala koncentrirati roba sa svih strana carstva, stoga se Mursa isticala kao jedan od najjačih centara po pitanju trgovinskog prometa u južnoj Panoniji (Pinterović, 1978).

Za Mursu je povećanje broja legija u Podunavlju u 2. st. sigurno utjecalo i na rast značaja grada kao proizvodnog i trgovačkog centra. Mursa je status kolonije vjerojatno dobila zbog vojničke jezgre, dakle vojne funkcije. Nakon osnutka kolonije slijedi privredni i kulturni procvat, a i građevna djelatnost (Mažuran, 1994). Da se radi o velikom i bitnom gradu svjedoče i arheološki nalazi poput kipova, sarkofaga i oružja. Također, u Mursi je podignut amfiteatar, a u blizini i ranokršćanska bazilika, što pokazuje dio njegove funkcionalne uloge u okolnom prostoru. Za današnje pojmove, ne radi se o velikom gradu, ali u kontekstu antičkoga vremena to je bio jedan od najvećih panonskih gradova i važan čvor u tadašnjoj nodalno-funkcionalnoj mreži promatranog prostora (Marković, 2002).

Sl. 2. Vodeća centralna naselja Istočne Hrvatske u antici

Dakle, u Panoniji Secundi izdvaja se urbani trokut ili tercet glavnih naselja Sirmij-Mursa-Cibalae koji su funkcionirali u odnosima s ostalim manjim naseljima kroz promet i ostale oblike interakcije, a njihov raspored vidi se na slici 2. Dakle, na području današnje Istočne Hrvatske kao dva najvažnija naselja ističu se Cibalae i Mursa uz još neka, hijerarhijski manje važna gradska naselja (sl. 2.) U rimskoj političko-administrativnoj hijerarhiji svakako se radi o tri najistaknutija urbana središta za područje današnje Istočne Hrvatske. Također, imali su i bitne vjerske, odnosno crkvene funkcije na tom prostoru, po čemu su se sigurno po važnosti izdvajali od bliže okolice koja im je u tom kontekstu na neki način gravitirala. Osim te tri rimske kolonije postojalo je još četrdesetak naselja sa statusima nižeg reda poput municipija ili putnih postaja (Marković, 2002).

Pannonia Secunda in the 4th century

Sl. 3. Raspored antičkih naselja u Panoniji Secundi

Izvor: Pannonia Secunda, https://en.wikipedia.org/wiki/Pannonia_Secunda#/media/File:Pannonia_secunda.png

Godine 395. dolazi do podjele sve slabijeg Rimskog Carstva na dva dijela: zapadni i istočni. Na području Panonije, pa tako i užeg njezinog područja koje se ovdje analizira, na prijelazu iz 4. u 5. st. dolazi do prodora te ponegdje naseljavanja novih nerimskih naroda poput Huna, Alana i Ostrogota. Rimski pokušaji pokrštavanja i akulturacije novopridošlih naroda nisu uspjeli što se onda negativno odrazilo i na rimski kulturni krajobraz uopće, a pogotovo na onaj urbani. Kako su antički Rimljani svojim dolaskom pridonijeli promjenama nodalno-funkcionalne organizacije, tako su to opet promijenili, velikim dijelom čak unazadili, novi narodi na prelasku u rani srednji vijek (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

U takvim nesigurnim, razaralačko-ratnim uvjetima mnogi stanovnici iseljavaju iz rimskih naselja bježeći pred novim osvajačima, noseći sa sobom i rimski kulturni identitet, kojeg sve manje preostaje u gradovima i naseljima koji su polako pustošeni pod naletima neromanskih naroda. Hunskim osvajanjem Sirmija pala je i čitava provincija Druga Panonija unutar koje se nalazila i današnja Istočna Hrvatska. Pretpostavka je da su tada vjerojatno pod hunske ruke došli i ostali gradovi međurječja Drave, Save i Dunava jer nema jasnijih podataka o tome (Matijašić, 2012).

4.2. Postrimsko razdoblje i rani srednji vijek

Za razdoblje kojim se bavi ovo poglavlje dosta je teško istraživati postrimski urbani sustav na području južne Panonije, zbog nedostatka izvorne građe i pisanih vrela toga razdoblja. Također, zbog nedostatne obrađenosti arheološkog materijala ne može se u potpunosti rasvijetliti proces urbane preobrazbe kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog područja koje se u ovom radu promatra (Gračanin, 2011a). Kako navodi Gračanin: „U hrvatskoj historiografiji nedostaju studije koje propituju preobrazbu urbanih struktura na hrvatskom povijesnom prostoru u tom prijelomnom vremenu sutona antike i osvita srednjega vijeka, a to navlastito vrijedi za južnu Panoniju“ (Gračanin, 2011a, 8). Dakle, nakon antike tim su prostorom harali barbarski narodi koji nisu ostavili puno od urbanog života iz antičkog rimskog razdoblja. U ovom prostoru urbani život je zapravo u diskontinuitetu od antike prema ranom srednjem vijeku. Nakon propasti Rimskoga Carstva stanovništvo je napuštalo gradove, a ako su se nova naselja i odmah osnivala, obično bi to bilo na nekakvim uzvišenim do tada ne dirnutim područjima (Balog, 2013).

Nakon prodora nerimskih naroda, savsko-dravsko međurječje i područje današnje Istočne Hrvatske bilo je prilično opustošeno. Pohodom tih naroda na zapad najviše su stradala panonska naselja uz magistralne rimske ceste, a stradala su i manja mjesta ili postaje uz kasnorimske putove. Najmanje su stradala seoska naselja podalje od glavnih prometnica. Valja napomenuti i kako su se do kraja 6. st. u Panoniji od urbanih središta održali samo Siscia i Sirmij (Matijašić, 2012). To znači da nije opstalo niti jedno veće urbano središte na području današnje Istočne Hrvatske u tom razdoblju. Dakle, jasno je kako se tada potpuno izmijenila, zapravo uništila nodalno-funkcionalna organizacija nekadašnjeg Rimskog Carstva na tom užem području. Koliko je to moguće procijeniti s obzirom na dostupnost izvora, urbana slika dotičnoga prostor doživjela je potpunu transformaciju. Kasnoantička dobro razvijena urbana koncepcija je gotovo u potpunosti nestala i razorena je, a nova urbana mreža nije uspostavljena. Može se zaključiti kako se dogodila opsežna deurbanizacija tog prostora, koja je u potpunosti izmijenila kulturni krajobraz (Gračanin, 2011a).

Rimske gradske strukture na analiziranom području počinju slabiti već u 4. st., a potpuni slom ostataka antičke urbanizacije dogodio se krajem 6. st. za vrijeme navale Avara i Slavena. Opravak je bio dugotrajan, a gradski život ovog područja obnovio se tek u razvijenom srednjem vijeku za vladavine dinastije Arpadovića, o čemu će biti riječi kasnije u radu. Događa se to da

ugroženi gradovi počinju gubiti stanovništvo koje odlazi prema teško pristupačnim mjestima kako bi našli zaklon od opasnosti. Na taj način malo stanovnika preostaje u gradovima koji paralelno s tim procesom počinju sve više biti utvrđena središta s prvenstveno obrambenim funkcijama. Prema nekim izvorima, 380. g. u prodoru osvajača pada Mursa, iako tada još nije potpuno uništena. Postupno zamiranje života u njoj uslijedilo je tek nakon hunskog osvajanja 441. g., ali ne i konačna propast (Gračanin, 2011b).

Mursa je tek u 6. st. konačno stradala prilikom prodora Avara i Slavena te se tu prekida urbani kontinuitet ovog naselja. I. Mažuran smatra kako je Mursa do kraja 6. st. bila toliko uništena da se nikome nije isplatilo obnavljati ju. U kasnoj antici ovaj se grad posljednji put spominje kod Antonina Ravenjanina i to vjerojatno zbog prometne važnosti, a ne zbog toga što je bila funkcionalno gradsko središte (Gračanin, 2011b). Čak kad Avari i Slaveni naseljavaju to područje, smještaju se izvan granica propalog rimskog grada (Gračanin, 2011b). Iako iz 8. i početka 9. st. postoje nekakvi podaci o naseljenosti područja zapadno od nekadašnje Murse, vjerojatno je to bilo samo privremenog karaktera.

Sirmium je potpao pod avarsku vlast 582. godine. Iako se radilo o gradu koji je imao širok utjecaj i duboko unutar današnjeg prostora Istočne Hrvatske, kao i većina gradova, izgubio je onu važnost koju je imao iz rimskog vremena. Slično je prošla i Cibalae koja je stradavala višekratno dok ju konačno nisu dokrajčili Avari i Slaveni. Nakon dolaska Hrvata i drugih osvajača do 12. st. se ne spominje niti Cibalae niti neko novo, mlađe naselje. S obzirom na to da je zaboravljan sjaj i slava antičkog razdoblja, jasan je diskontinuitet koji postoji između Cibalae i naselja Sv. Ilija koje se kasnije javlja na tom prostoru. Propala je i antička Marsonia o kojoj nemamo spomena sve do 13. st. (Marković, 2002).

Ipak razaranja nisu bila tolika jer se bez obzira na sve život u gradovima nastavio, ali smanjenim intenzitetom. Urbani diskontinuitet koji je jasan kod gradova u međurazdoblju iz kasne antike u rano srednjovjekovlje ne znači i potpuni prekid naseljenosti. To potvrđuju arheološki nalazi na nekoliko lokaliteta, a to se za promatrani prostor prije svega odnosi na Cibalae i Mursu. Prema arheološkim nalazima pretpostavlja se da su Cibalae tek od hunskog vremena bile izložene jačem propadanju. No, onda doživljavaju oporavak za vrijeme gepidske prisutnosti u Panoniji, kada su uz Sirmij bile najveće naselje međurječja. U 8. st. pored današnjih Vinkovaca razvila su se dva naselja kod Otoka i Privlake. Nastaju i neka manja naselja kod Bijelog Brda, Samatovaca i Sarvaša. Sve to naravno je bilo sporo i nedovoljno da bi se uopće i pokušala obnoviti nodalno-funkcionalna slika prostora Istočne Hrvatske kakva je bila u antici. Antonin Ravenjanin zabilježio je i više postaja te mjesta na glavnim prometnim pravcima u

južnopanonskim pokrajinama. To bi moglo biti pokazatelj da su Ostrogoti nastojali obnoviti nekadašnje kopnene prometnice, kao jedan od elemenata nodalno-funkcionalne mreže ovoga prostora. Određeno razdoblje antički kontinuitet zadržala su i neka manja naselja ili postaje (Gračanin, 2011b).

Dolazak Avara i Slavena u konačnici je presudio ostatku rimske urbanizacije u južnoj Panoniji. Neki lokaliteti ipak pokazuju barem nasebinski kontinuitet, odnosno kod nekih postoji nastavak korištenja životnog prostora iz prethodnog razdoblja poput Batine, Dalja, Iloka, Kneževih Vinograda, Novih Banovaca, Osijeka. U 8. st. bude se polako i prostori nekadašnjih naselja kod Donjeg Miholjca i Vukovara koje su prije toga koristili još Germani u 6. st. Avari i Slaveni naseljavali su i one položaje koji su ranije bili slabo naseljeni ili nisu bili uopće. Nova su naselja nicala u okolini nekadašnjih antičkih naseobina. Od 7. st. tako nastaju naselja u Divošu, Bapskoj, Bijelom Brdu, Dražu, Kotilini, Sarvašu, Samatovcima, Otoku i Privlaci.¹ Pretpostavka je da su nova naselja u doba avarske prevlasti postojala još u Belišću, Borovu, Brestovcu kod Požege, Brodskom Drenovcu, Đakovu i Dubošici kod Belog Manastira (Gračanin, 2011b).

Na prostoru južno od Gvozda se u ranom srednjovjekovlju ustanovila jezgra hrvatske srednjovjekovne države. Sjeverno od Gvozda najveći dio današnje Hrvatske, pa tako i njezinog istočnog dijela bio je politički slabo ili sasvim neorganiziran. Ranije je već propao rimski sustav, no u ovom prostoru u početku nije bilo niti župa kao teritorijalnih organizacija, niti crkvenih središta. Crkveno kršćansko središte tog cijelog prostora bila je Zagrebačka biskupija. Očigledno nije postojalo neko mjesto koje bi bilo središte, u tada možda i najbitnijem segmentu, onom vjerskom, a da se nalazi na području današnje Istočne Hrvatske. To je još jedan dokaz nepostojanosti jačih i većih urbanih naselja na postantičkom prostoru Istočne Hrvatske. Treba imati na umu da se taj prostor u ranom srednjem vijeku očigledno još uvijek nije oporavio od barbarske destrukcije rimskog kulturno-urbanog krajobraza i nije povratio funkcionalni karakter kakav je imao u antici. Dakle, postrimsko razdoblje donijelo je ogromne promjene u nodalno-funkcionalnoj organizaciji, pri čemu su neka naselja propala dok su se druga, nova podizala i postajala sve bitnija u prostoru (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

Da su ipak u 9. i 10. st. na području međurječja niknula nova naselja može se pretpostaviti po otkrićima keramike i nekropola. Tu se ubrajaju lokaliteti poput Aljmaša, Borika kod Donjeg

¹ Pod Privlakom se misli na naselje u današnjoj Vukovarsko-srijemskoj županiji

Miholjca, Jagodnjaka kod Darde, Jarmino kod Vinkovaca, Josipovca kod Osijeka, Gornje Vrbe kod Slavenskog Broda, Đakovština, Ovčare kod Čepina, Podgorača kod Našica, Saravaš, Sotin, Slavonski Brod, Osijek...U idućem, 11. st. naseobinske točke bile su još gušće raspoređene s novim naseljima. Prema ugarskim izvorima, na području današnje Istočne Hrvatske već početkom 10. st. postojala su dva utvrđena naselja. Prvo je Požega, naselje u središnjem dijelu tadašnje Slavonije² koja je vjerojatno brojala i više od 1000 stanovnika što je respektabilna brojka za to vrijeme (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Osim toga, broj stanovnika pokazuje i njezinu važnost u okolnom prostoru. Drugo je Vukovo, za koje nalazi potvrđuju trajno naseljavanje od 10. st. U srednjem vijeku budi se i područje Vinkovaca gdje se uzdiglo novo naselje na razvalinama starovjekovnih Cibala pod nazivom Sveti Ilija. U blizini tog naselja razvijena je i vjerska funkcija zbog ranoromaničke crkve. Dakle, može se zaključiti kako se od 10. st. jako sporo, ali ipak donekle razvija mreža naselja. Radi se o naseljima s karakterističnim srednjovjekovnim funkcijama poput obrambene ili vjerske, a bez nekih većih urbanih funkcija, tako da to još uvijek ne možemo nazvati obnovom ili novim formiranjem urbane mreže (Gračanin, 2011b).

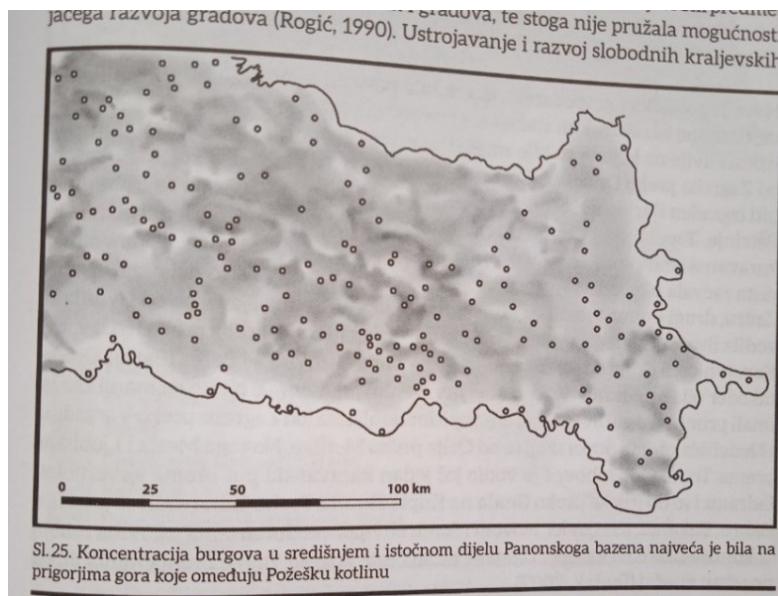
4.3. Razvijeni srednji vijek

Gušća urbana mreža neće se formirati do druge polovice 15. st. Tek se postupno razvijaju slobodni kraljevski gradovi i vlastelinska trgovišta. U srednjovjekovnom razdoblju općenito u kršćanskoj Europi pa tako i na hrvatskom tlu jezgra urbanog razvoja postaje burg, odnosno zamak. S obzirom na političku rascjepkanost i dezintegraciju centralne kraljevske vlasti, zamak postaje fokalna točka gospodarske, sudske i političke vlasti. Uz zamak koji se obično radio na povišenim terenima radi obrane, u podnožju se razvijaju podgrađa često kao preteče kasnijih modernih gradova. Osim toga, jezgre srednjovjekovnih naselja znali su biti i samostani. Svi ovi procesi karakterističnosti za srednji vijek prisutni su i na području Istočne Hrvatske tog vremena (Glamuzina, 2013).

U prigorskim područjima promatranog prostora, recimo kod Požeške kotline i šire, stvara se mreža burgova. Na 4. slici jasno se vidi njihova dobra prostorna disperziranost i gustoća, ali

² Slavonija je u srednjem vijeku opsegom bila puno veća nego što to podrazumijevamo modernim, recentnim pojmom Slavonija. Tada je obuhvaćala današnju Panonsku i Peripanonsku Hrvatsku .

ipak je riječ o naseljima koji uglavnom nisu međusobno povezana. To je sustav zatvorenih naselja, što i ne čudi s obzirom na njihovu vojno-obrambenu funkciju, no između njih znalo je biti naselja s drugim funkcijama. Tako je izgledala srednjovjekovna nodalno-funkcionalna organizacija promatranog prostora. Tu izgradnju potiče i sama vlast, odnosno kralj, a pogotovo nakon mongolske invazije u 13. st. Većina tih novoizgrađenih burgova bit će jezgre urbanizacije u razvijenom srednjem vijeku. Burgovi su, uz slobodne kraljevske gradove, imali ulogu naselja najvišeg ranga. Naselja nižeg ranga uglavnom su bila varoškog, trgovačkog karaktera i smještala su se uz važnije prometnice. U toj hijerarhiji pri dnu su bila vlastelinska naselja s različitim brojem stanovnika, koji je varirao od pedeset do nekoliko stotina. S obzirom na veličinu i sastav stanovništva, gradovi su predstavljali stanovite otoke koji se razlikuju od okolnog seoskog prostora po političkom i gospodarskom, ali i etničkom aspektu. S obzirom na način poljoprivredne proizvodnje nije bilo mogućnosti za stvaranje većih viškova koji bi potaknuli trgovinu i analogno tome jači razvoj gradova (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

Sl. 4. Prostorna disperziranost burgova u srednjem vijeku u današnjoj Istočnoj Hrvatskoj

Izvor: Glamuzina, N., Fuerst-Bjeliš, B., 2015

Bez obzira na velike promjene u razdoblju od kasne antike do razvijenog srednjeg vijeka, određeni broj starosjedilaca i gradskog stanovništva ostao je na tom prostoru te je to utjecalo i na suvremenu toponimiju, s obzirom da su novi doseljenici davali toponime u skladu sa svojim jezikom. Nešto kasnije, točnije nakon 1102. godine, u promatranom prostoru i šire počinje proces feudalizacije. Tako su nastajala feudalna vlastelinstva ili imanja, a gradovi i gradske

funkcije gubili su na važnosti. No, negdje nastaju potpuno nova naselja, od kojih će se neka ovdje samo preliminarno spomenuti, pa će se detaljnije obraditi kasnije u poglavlju. Prvi spomen Osijeka, nakon razaranja Murse, po očuvanim dokumentima datira tek iz 1196. godine u ispravi kralja Emerika kao Eszek. U Osijek tada dolaze trgovci i ljudi čak iz udaljenijih krajeva. Nadalje, o ranosrednjovjekovnom Eszeku vlada oskudnost izvora i podataka do 14. st. (Mažuran, 1994). Na ruševinama Incerna u Požeškoj kotlini Hrvati su u ovom razdoblju utemeljili starohrvatsku župu i počeli to mjesto nazivati hrvatskom imenom Požega. Na mjestu današnjeg Vukovara još u ranom srednjem vijeku uspostavljeno je naselje Vukovo, prema rijeci Vuki. Uz srednjovjekovnu utvrdu, odnosno podno nje razvijalo se i podgrađe (Marković, 2002).

Nakon 1102. godine i ulaska hrvatskih prostora u sastav Ugarskog kraljevstva, dolazi i do određenih promjena u prostoru. To posljedično dovodi do stabilizacije odnosa i u prostoru današnje Istočne Hrvatske. Politička stabilnost, mir i potreba za jačim kontaktima predstavljaju preduvjete za nastanak novih naselja. Površinom i značenjem najveće jedinice u organizaciji prostora bile su feudalne županije unutar kojih su uspostavljena vlastelinstva sa svojim gradovima. Osim takvog tipa naselja postojale su još poluslobodne varoši i trgovišta koja su se razlikovala od običnih vlastelinskih selišta. Trgovišta su bila uglavnom mala lokalna središta koja su imala protourbani karakter jer su sadržavala trgovačke funkcije i omogućavala dostupnost onih proizvoda za okolicu koje seljaci nisu mogli sami proizvesti (Marković, 2002).

U tom razdoblju kao rezultat odupiranja građanske klase feudalcima, nastaju gradovi utemeljeni na kraljevskim povlasticama. Ti gradovi pojavljuju se i na području današnje Istočne Hrvatske u 13. i 14. st. Uglavnom su se smještali na rubovima Panonske nizine u Podunavlju, Podravini i Posavini. Takav položaj omogućavao im je nadzor nad poljoprivrednim procesom u slavonskim poljima, ali i blizinu strateških prometnica. Uglavnom su međusobno bili udaljeni 30-70 km što ukazuje na veličinu njihovog gravitacijskog područja i nešto intenzivniji kontakt. Međutim ti gradovi nisu bili toliko jaki i moćni da bi se oduprli egidi vlastele, pa su morali tražiti potporu i zaštitu kralja. To je vrlo značajno jer je pojava slobodnih kraljevskih gradova potaknula urbanizaciju tog područja (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

Važnost naselja ili gradova u srednjem vijeku vrednovala se na drugačiji način nego danas, odnosno neke funkcije su imale veću, a neke manju važnost nego je to slučaj u suvremenom svijetu. U srednjem vijeku za gradska društva vrlo je važna bila samoupravna općinska organizacija političkog i javnog života. Takve organizacije proizlazile su iz posebnog statusa grada i stanovništva u odnosu na druga naselja, a takav status dobivao se različitim povlasticama. To bi onda u grad uz postojeće, privlačilo i druge novije funkcije. U savsko-

dravskom međurječju privilegirane gradske općine javljaju se od 13. st., čiji se ustroj zasnivao na vladarskim povlasticama koje su uglavnom jamčile upravnu, sudsku i ekonomsku autonomiju. U procjeni statusa grada važan kriterij je samostalna sudska funkcija (Jelaš, 2020).

U srednjem vijeku važne su bili i religijske funkcije, po kojima se također može izvlačiti zaključke o važnosti određenog naselja. Općenito, što se tiče crkvene organizacije u razdoblju od 11. do 13. st. na ovim prostorima nije postojalo ni jedno biskupijsko središte već je ingerenciju imala Pečuška biskupija koja je bila podređena Ostrogonskoj nadbiskupiji. Dakle, sjedišta biskupija i nadbiskupija kao važnih crkvenih funkcija, bila su izvan prostora današnje Istočne Hrvatske. Situacija se mijenja tek u 13. st. kada je utemeljena srijemska biskupija podređena Kaločkoj nadbiskupiji. Prema izvorima iz 14. st. u to je vrijeme Pečuška biskupija na promatranome području bila podijeljena između Vukovskog, Požeškog, Morovičkog i Osuvačkog arhiđakonata. U 15. st. ilocke su župe ujedinjene u jedinstvenu župu koja jedina dobiva poseban, izuzeti status na promatranom području (Jelaš, 2020).

Za interakcije u prostoru najvažniji su bili kopneni putevi. Glavne srednjovjekovne ceste ovog područja podudaraju se s antičkom mrežom puteva, što pokazuje kontinuitet i važnost smjerova određenih prometnih pravaca. Ovaj podatak zanimljiv je jer se onda očigledno mreža srednjovjekovnih naselja barem donekle podudarala s onom antičkom. Najvažnije prometnice bile su one koje su imale međunarodni značaj, a radi se o dva pravca koja prolaze kroz prostor Istočne Hrvatske: podunavska cesta i cesta koja se kretala sredinom Srijema, kroz dolinu Bosuta pa prema Dunavu. Te dvije prometnice spajale su se kod utoka Vuke u Dunav. To je vrlo bitno jer u srednjem vijeku praktički nema većeg naselja koje nije uz neku značajniju prometnicu (Jelaš, 2020).

Važne funkcije kao i uvijek bili su trgovina i obrtništvo. To je zapravo i jedan od uvjeta da se neko naselje naziva gradom. U tom kontekstu u srednjem vijeku treba promatrati sajmove koji su pokazatelji važnosti grada. Tu se ističu prije svega Željanovci kod današnjeg Valpova i Ilok te nešto manje Đakovo, Osijek i Vukovar. Za trgovinu važne su bile prometnice od kojih su na tom prostoru vrlo bitne bile podunavska cesta i dunavski plovni put. Detaljnije za obrtništvo postoje samo podaci za Osijek i Ilok koji su po tom pitanju bili vrlo dobri za ono vrijeme. Iako ne mora govoriti puno o važnosti naselja, ipak je korisno vidjeti i demografsku sliku, konkretnije broj stanovnika naselja koja se izdvajaju kao važnija. Prema Mažuranu, Osijek je u kasnom srednjem vijeku brojio između 1500 i 2000 žitelja. Prema Andriću, Ilok je imao više od 2000 stanovnika, a manje od 2500. Prema metodi veličine površine naselja Karač procjenjuje kako je Vukovar u srednjem vijeku mogao imati oko 1500, a Požega oko 2300 stanovnika.

Nakon pregleda razvoja centralnih funkcija u Istočnoj Hrvatskoj u razvijenom srednjem vijeku slijedi analiza razvoja odabranih naselja (Jelaš, 2020).

Područje Istočne Hrvatske u razvijenome srednjem vijeku bilo je sastavni dio različitih srednjovjekovnih županija. Dakle, upravno-teritorijalna organizacija bila je slična današnjoj, ali imena i obuvat županija nije bio isti. Sjeverni dio istraživanoga područja s naseljima Slatina, Orahovica, Osuvak kod Donjeg Miholjca bio je u sastavu Križevačke županije. Južnije se nastavljala Požeška županija u čijem su sastavu bila trgovišta Tomica, mjesto Dubočac i grad Petnja. Područje oko rijeke Karašice i Koške bilo je u sastavu Baranjske županije. S obzirom na činjenicu da je područje današnje Istočne Hrvatske najvećim dijelom pripadalo onodobnoj Vukovskoj županiji, njoj ovdje treba posvetiti posebnu pozornost. Prvi put se spominje 1220. g., a najveća naselja bila su Osijek, Sv. Ilija (kasniji Vinkovci) i već opisano Vukovo. Od županija tada je postojala i Srijemska sa središtem u Iloku (Marković, 2020).

Za Vinkovce postoji malo izvora iz srednjega vijeka zbog manje važnosti naselja. Neki autori vide komunalni kontinuitet naselja preko srednjovjekovnog mjesta Sveti Ilija. Sveti Ilija prestaje se kao naselje spominjati od prodora Osmanlija (Marković, 2020). Naselje su još ranije poharali Tataři, no ubrzo je obnovljeno o čemu svjedoči i popis o prikupljenom porezu iz 14. st. Po veličini poreza zaključujemo da je ovo naselje drugo po jačini u Vukovarskom arhiđakonatu. To brojem stanovnika manje naselje, omeđeno susjednim imanjima imalo je u tom razdoblju važniji prometni položaj za širu okolicu. U 15. st. ruši se tamošnja srednjovjekovna romanička crkva kako bi se izgradila veća, što je dokaz veličine naselja. Razvija se kao trgovište do dolaska Osmanlija (Balog, Gradovi 2013).

Kraj između Bosuta i Save ima danas 19 sela i jedan grad, što je djelomice odraz srednjovjekovnog razvoja. Ističu se veća sela poput Otoka, Nijemaca i Komletinaca te Apševci, Soljani, Drenovci, Gunja, Babina Greda. Kod današnjeg sela Podgrađa postoje razvaline grada Lovrijenca. U srednjem vijeku u Podgrađu se razvilo trgovište. Kao najveće naselje i tada i sada ističe se Županja. Budući da se to naselje razvijalo kao graničarsko trgovište, razvilo se u nekarakterističnom obliku za to područje jer nema ušoreni izgled. Dakle, na tom primjeru odlično se može pratiti kako funkcija utječe i na oblik grada, a ne samo na njegov razvoj. Prvi spomen ovog naselja je iz 16. st. i to pod imenom Županja Blato. Također, kao jedno od savskih prijelaza naselje je imalo važnu funkciju u migracijama stanovništva, a još u predtursko doba razvilo se kao trgovačko i obrtničko središte (Marković, 2002).

Na području današnje Osječko-baranjske županije u razvijenom srednjem vijeku postojala su tri grada: Osijek, Đakovo i Valpovo. Radi se o najvažnijim naseljima u tadašnjoj nodalno-funkcionalnoj organizaciji tog i bližeg okolnog područja. Hijerarhijski ipak nešto niže bila su trgovišta poput Donjeg Miholjca ili Čepina te sela (Marković, 2002). Na prostoru antičke Murse u 12. st. podignuto je srednjovjekovno naselje s prometnim i trgovačkim funkcijama. Grad je privukao obitelj Korodi koja od 14. st. ima vlasništvo nad njim. Osijek u tom razdoblju uz trgovačku, funkciju riječne luke i carinarnice razvija i upravne funkcije pa je slovio kao vodeće centralno naselje za Istočnu Slavoniju (Marković, 2002). Važnost Osijeka u tom razdoblju uvelike je bila predodređena statusom i uspjehom spomenute obitelji Korogi. Tako je za vrijeme Stjepana, Filipa i Ivana Korogija, redom bio upravno središte Mačvanske banovine, obuhvaćao funkcije županijske uprave te je bio čak i bansko središte. Valja spomenuti i da je Osijek bio najvažnije vlastelinstvo Koroge što govori nešto o njegovom značaju. Također, može se pretpostaviti da je postojala gradska uprava zbog postojanja javnih službi i službenika. Analogno tome, za zaključiti je kako je vjerojatno postojao nekakav gradski statut ili neka druga javna isprava. To je donosilo stanovita prava i slobode građanima. U to doba u Osijeku je bilo dosta obrtnika i poslovnih ljudi, odnosno trgovaca. Prema tome se može vidjeti koliko je Osijek tada značio u obrtničkom, trgovačkom i prometnom smislu (Mažuran, 1994).

Da se radi o naselju koje je bilo bitno u nodalno-funkcionalnoj organizaciji svjedoči ne samo dobar prometni položaj, već i druge funkcije. Popis iz 1469. godine otkriva kako je prema broju poreznih obveznika Osijek tada bio jedno od većih naselja ne samo u široj okolini već i dobrom dijelu tadašnje Slavonije i susjedne Ugarske (Mažuran, 1994). U kontekstu već spomenutih trgovišnih funkcija treba navesti da se u Osijeku nalazila tržnica gdje su okolni seljaci i ostalo stanovništvo mogli dolaziti prodavati svoju robu ili kupovati ono što im je potrebno. Preko tržnice uvijek se izmjenjuju i informacije, stoga je u komunikacijskom smislu Osijek tada bio regionalno središte. Također, grad je imao brojne trgovine i obrtničke radionice. U vjerskom aspektu također je bio bitan jer su postojale unutar zidina dvije župne crkve: sv. Trojstva i sv. Mihovila (Marković, 2003). O važnosti Osijeka u srednjem vijeku govori i to da je grad Osmanlijama predstavljao važnu geostratešku točku prema daljnjem napredovanju od Beograda pa dublje u europski kontinent. Također, nakon ratnih razaranja, možda upravo radi prethodno navedenih razloga, Sulejman je prema pisanju Evlije Čelebije dao obnoviti Osijek, koji će svoj razvoj onda nastaviti kontinuirano nakon toga (Mažuran, 1994). Uz funkcije regionalnog središta, Osijek je bio i sjedište lokalne administracije. Gradski sudac ujedno je bio općinski poglavar. S obzirom da je Osijek u kasnom srednjem vijeku bio vlastelinska rezidencija imao

je šire upravne funkcije, a moguće da je bio sjedište uprave kaptolskih prostora na tom prostoru, jer ga spominje oficijal budimskog kaptola. U Osijeku je postojao tjedni sajam, razvile su se različite proizvodne djelatnosti, a u gradu se čak tiska srednjovjekovni novac. Ovakav razvoj Osijeka dijelom je posljedica dobrog prometnog položaja, kako riječnog tako i kopnenog. Osijek se nalazio na, kako su to onodobni stanovnici zvali, „velikoj cesti prema Baranji“ koja je u srednjem vijeku povezivala Srijem i središnju Ugarsku, a kojom su se prevozila fruškogorska vina. Prije nailaska Osmanlija bilo je više sela u ovome prostoru, a onda po njihovu dolasku zbog rata i osvajanja mnogi stanovnici iseljavaju. Mnogi seljaci odlaze iz sela u gradove, pogotovo Osijek, i preuzimaju islam kao vjeru (Marković, 2002). Tako su mnoga podravska sela opustjela do 1537. godine (Jelaš, 2020).

Beli Manastir kao naselje počinje se razvijati u srednjem vijeku, potom s dolaskom Osmanlija doživljava regresivne procese zbog ratnih događanja i drugih, po njega nepovoljnih okolnosti. Još u srednjem vijeku u 13. st. tamo je osnovan samostan oko kojega se kasnije formirao grad, a tada se naselje prvi put i spominje (Jelaš, 2020). Uz samostan se nalazilo i župsko središte za tu regiju. Ponovna obnova naselja i nekih njegovih funkcija događa se tek u 18. st. točnije oko 1733. godine (Balog, 2013). Donji Miholjac, odnosno srednjovjekovno naselje na tom mjestu spominje se već u 11. st., a u 14. st. već je tamo postojala župa. Takav podatak označava da je to bilo vjerojatno važnije mjesto u gušće naseljenom području (Balog, 2013). Našice su u 13. i 14. st. važnije naselje dobrog prometnog položaja na magistralnoj cesti. Vijest o statusu grada datira tek od 15. st. pri čemu se spominje kao oppidum, odnosno utvrda. Uz prometne i vojno-obrambene funkcije, Našice su imale i važnu vjersku funkciju kao sjedište srednjovjekovne župe. U srednjem vijeku ispod oppiduma Našice razvija se trgovište. Razvoju naselja pridonijeli su franjevci i vitezovi templari, a posebice obitelj Pejačević (Balog, 2013).

U 15. st. u istoj županiji, ali na području valpovačke utvrde spominju se i Željanovci. U Željanovcima postojala je dobro organizirana općina čak s određenim stupnjem autonomije i gradskim sućem, što ukazuje na visoku razinu političkih funkcija koje je to naselje imalo (Jelaš, 2020). Također, imali su u mjestu pravo održavanja tjednog sajma što ukazuje na određene trgovačke funkcije. No, izgleda kako u tom mjestu nije bila organizirana župa koja bi ukazivala i na jači vjerski status grada, što je možda utjecalo na slabiji daljnji razvoj tog područja. Orahovica se prvi put spominje u 13. st., a njezina župa u 14. st. U ispravama se različito navodi njezina funkcija od oppiduma do trgovišta (Balog, 2013). Slatina se prvi puta spominje u 13. st. iako neki izvori i isprave govore o duljem naseobinskom kontinuitetu ovoga mjesta. Bila je i župsko središte (Balog, 2013). Virovitica se kao urbano središte razvija također od srednjeg

vijeka jer je još u 12. st. slovila je kao manje seosko naselje (Marković, 2002). Kao posljedica odluke Arpadovića da povlasticama ojačaju građanski sloj, Virovitica dobiva građanske povlastice 1234. godine, a bila je i središte srednjovjekovne Virovitičke županije. Kao slobodni kraljevski grad, bila je važnije naselje u kojemu su stvoreni temelji za budući rast i razvoj te doseljavanje (Jukić, 2015). Virovitica je postala velika slobodna varoš gdje su boravili i članovi iz kraljevske obitelji, a postojala je i kovnica novca (Jukić, 2015). Na važnoj vojnoj cesti od Budima prema moru, ovo je naselje bila prva postaja nakon Drave. Ipak, izdane povlastice nisu se baš uvijek poštivale te je sputavan razvoj grada (Balog, 2013).

Čepin u srednjem vijeku postaje veće mjesto zahvaljujući svom smještaju. Nalazio se uz prometni put koji je povezivao Bosnu s Osijekom uz odvojak prema Našicama. Može se reći da je Čepin bio manje prometno čvorište toga vremena, ali mu je ta funkcija pomogla u napredovanju. Od ostalih manjih naselja mogu se istaknuti: Brođanci, Habjanovci, Laslovo, Koprivna, Dopsin (Marković, 2002) te Bijelo Brdo (nekada Trnovac) i Sarvaš. Najveće naselje do današnjih dana na prostoru Valpovštine je naravno Valpovo. Prvi spomen Valpova datira još iz 14. st. Za iduće stoljeće spominje se i župa, a tada naselje prolazi nekoliko faza razvoja. Prvotno je posjed, potom castrum ili utvrda da bi dostigao nivo trgovišta krajem stoljeća (Balog, 2013). S obzirom da je Valpovština bila pod upravom dvorske komore u Valpovu se nalazio njezin područni ured, a u Osijeku središnjica. Kako se vidi i na ovome primjeru, i u to vrijeme Valpovo je bilo po funkcijama hijerarhijski niže od Osijeka. Kako je Valpovo u 15. st. bilo središte velikog vlastelinstva, ujedno je bilo i sajmovno trgovište, okupljalište lokalnih proizvođača. Dakle, Valpovo kroz povijest od srednjovjekovlja do danas dominira svojom okolicom u funkcionalno-upravnom smislu, a od manjih mjesta mogu se spomenuti: Belišće, Bistrinci, Šag, Satnica, Ladimirevci, Ivanovci, Harkanovci, Donji Miholjac je u srednjem vijeku bio tek selo, ali se i tada nalazio na važnoj prometnici od Slatine do Osijeka. To mu je možda pomoglo da oko 15. st. dobije funkciju trgovišta (Marković, 2002).

Jedno od većih naselja bilo je i Đakovo koje je u 13. st. na novo izraslo kod mjesta antičke Certisse. Polako se to naselje povećava, pogotovo s obzirom da je bilo sjedište Bosanske biskupije. Đakovo je imalo izrazitu vjersku funkciju, a postojala je čak i srednjovjekovna katedrala. U 14. st. Đakovo se u spisima karakterizira kao srednje trgovište gdje se održavaju sajmovi. Očigledno je naselje bilo bitno u prostoru čim su se u njemu okupljali trgovci i obrtnici i razmjenjivali potrepštine. Osim trgovačkih, u skladu s tim, bile su dobre i prometne veze Đakova s okolicom (Marković, 2003). Đakovo je u srednjem vijeku od 13. st. bilo središte bosanske biskupije zajedno s biskupskom rezidencijom, no ne zbog funkcionalne važnosti

mjesta, već se bosanska biskupija najvjerojatnije tamo prebacila silom prilika. Naselje je prije toga bilo tek selo. Ipak funkcija središta biskupije pomogla je Đakovu u daljnjem razvoju. Nadležnost katedralnog kaptola srednjovjekovnog Đakova imala je lokalne dosege. Od gospodarskih funkcija postojao je samo mjesni sajam, no crkveni i upravni centar bio je dobro povezan s bosanskim područjem pa je to pozitivno utjecalo na trgovinu. Kako je svaka biskupija, i đakovačka je imala katedralnu školu za izobrazbu svećenika, a time i kulturne i prosvjetne funkcije. U 14. i 15. st. Đakovo je bilo oppidum ili civitas (Balog, 2013).

Postojala su i neka manja naselja poput, Gara, Nevni, Borovo, Sotina, Aljmaša, Enča. To je tako funkcioniralo do 1526. godine kada su Osmanlije osvojili veći dio Vukovske županije prilikom pohoda prema Budimu. Tada pod osmanlijsku vlast padaju mnoga naselja: Vukovo, Borovo, Sotin, Nuštar, Nijemci... (Marković, 2002). Aljmaš je kroz srednji vijek dobro napredovao zbog blizine Drave i Dunava, a od 15. st. postaje trgovište. Među važnijim naseljima je i Erdut koji je bio trgovište manjeg značenja uz Dunav (Marković, 2002).

Područje oko Bobote i Trpinje u srednjem vijeku, kao uostalom niti danas nema značajnijih naselja, odnosno gradova koji bi bili gravitacijsko središte šire okolice. Ističu se samo naselja poput Bobote, Vere, Klise, Koroda (Marković, 2002). Na prostoru Donjeg Povučja ističu se manja mjesta, odnosno sela: Bogdanovci, Marinci i Bršadin. Tu još valja dodati Pačetin, Nuptar, Ostrovo, Tordinci, Antin i Markušica. Prema tome, može se ustvrditi kako u Donjem Povučju nije bilo važnijih naselja koji bi se isticali u tadašnjoj nodalno-funkcionalnoj organizaciji prostora, kao uostalom niti danas (Marković, 2002). Treba spomenuti i razvijeno trgovačko naselje Eng, koje je vjerojatno nestalo još prije dolaska Osmanlija, a nalazilo se na magistralnoj prometnici prema Vukovaru. Radilo se prema nekim izvorima o naselju koje je imalo status kraljevskog grada, no nije sigurno jesu li tamošnji građani za to dobili i pisane povlastice. Grad je imao jaku vjersku funkciju jer se čini kako je u 14. st. imao čak tri župe i samostan što ga po religijskoj kategoriji svakako izdvaja od ostalih okolnih gradova. Gorjani su naselje koje ima zanimljiv kontekst upravnih funkcija, jer su dijelovi grada bili podijeljeni prema zemljišnom gospodarstvu, pa je postojalo više općina unutar grada. Također, prema nekim izvorima postojale su najmanje dvije župe unutar gradskog područja. Gorjani su imali i najmanje jedan sajam, a možda i dva, te vrlo razvijene obrtničke funkcije uz vinogradarstvo što govori o utjecaju i važnosti ovoga središta. Šaregrad je jedno od naselja koje je također imalo dobar prometni položaj zbog Dunava i podunavske magistralne ceste. Potvrda o gradskom statusu datira još iz kasnog srednjeg vijeka kada se Šaregrad karakterizira uglavnom kao trgovište, što znači da

mu je to i glavna funkcija. Na čelu općine bio je sudac i prisežnici, a postojao je i lokalni gradski zakonik (Marković, 2002).

Utvrdna na Vuki i naselje podno nje postojali su još od 12. st., a već od 13. st. to je organizirana urbana aglomeracija (Balog, 2013). Tako je srednjovjekovni Vukovar bio trgovačko-obrtničko podgrađe ispod kraljevske istoimene utvrde koja je bila sjedište čitave županije. Određene povlastice naselje je dobilo još za vrijeme Arpadovića u 13. st. Gradske privilegije dobivaju od kralja Kolomana, a tom poveljom je podgrađu dao pravni i nasebinski ustroj. Te povlastice stanovnicima je potvrdio i kralj Bela IV. Iako te povlastice prema nekim tumačenjima nisu značile status slobodnog kraljevskog grada za podgrađe, ipak su značile da se radi o povlaštenom trgovištu. Značenje trgovišta za okolicu potvrđuju neki izvori koji navode kako je papinski legat u 14. st. više poreznog novaca uspio prikupiti u podgrađu nego u kraljevskoj utvrdi Vukovo, zbog veličine i imućnosti podgrađa (Marković, 2002). Ti privilegiji su privlačili stanovništvo šire regije, što je utjecalo na multikulturalnost stanovništva u naselju. Radi se o tada važnom naselju za okolicu jer se u njemu nalazilo plemensko sjedište starohrvatske župe, koja je u 12. st. preobražena u županiju (Marković, 2002).

U tom razdoblju Vukovar nije imao visok stupanj općinske organizacije niti sudbene autonomije, a lokalnu vlast imao je gradski sudac ili općinski poglavar koji je imao ograničenu sudsku vlast. Prema ispravi Ludovika I. Iz 14. st. naselje je imalo status civitasa. No potkraj srednjega vijeka više se nigdje grad ne spominje kao sjedište održavanja sjednica Vukovske županije. U crkvenoj hijerarhiji Vukovar je tada imao važnu funkciju središta Vukovskog arhidakonata te je imao i dvije župne crkve, međutim nije zabilježeno djelovanje drugih crkvenih ustanova, poput samostana. Razvoju ovoga grada pogodovao je i odličan prometni položaj na važnoj srednjovjekovnoj cestovnoj prometnici od jugoistočne do središnje Europe. Blizina Dunava i riječni prijelazi na toj rijeci i Vuki zasigurno su utjecali na njegov trgovački status. Za razliku od današnje situacije, u srednjem vijeku bilo je dosta sela oko Vukovara poput: Varoši, Vodokalja, Borovo (koje nije isto kao današnje istoimeno naselje) (Jelaš, 2020).

U srijemskoj županiji najvažnije naselje je bilo Ilok, gradsko središte te županije. Koliko je taj grad bio važan u tom prostoru za ono vrijeme govori i činjenica da je unutar bedema imao dvor s nekoliko stambenih zgrada. Također, imao je školu, franjevački samostan i crkvu sv. Petra koja je tada bila srijemska prvostolnica. Dakle, Ilok je imao važnu ulogu u crkvenoj hijerarhiji šire okolice, što je u srednjovjekovlju bilo vrlo značajno. Osim nabrojanih funkcija, Ilok je imao i značenje u trgovini, jer su kupci dolazili i iz udaljenijih krajeva kako bi mogli trgovati i kupovati u ovome gradu. Ovakvom razvoju grada potpomogla je i cestovna mreža. Glavna cesta

od Iloka vodila je do Vukova, dakle opet glavnog grada za susjednu, vukovsku županiju. S druge strane uz rijeku Dunav ta je cesta vodila do Petrovaradina pa je Ilok bio povezan i s područjem koje je danas dio teritorija Republike Srbije. Na glavnu cestu još su se nadovezivale manje, lokalne prometnice koje su na taj način spajale u tu mrežu i manja mjesta (Marković, 2003). O otvorenosti Iloka i njegovim intenzivnim komunikacijama dovoljno govori to da su proizvođači gradskih obrtnika kupce nalazili daleko izvan grada, a roba u grad dolazila s različitih strana, čak i riječnim putem. Sajamska aktivnost bila je frekventna jer su se održavali redoviti tjedni i godišnji sajmovi, što je u to vrijeme bio jedan od pokazatelja važnosti naselja. Da se radilo o važnom gradskom centru s jakom trgovačkom funkcijom ukazuje i činjenica da su u gradu dubrovački predstavnici osnovali svoje predstavništvo (Balog, 2013). Ilok je u srednjem vijeku do početka 16. st. po trgovini, obrtništvu i crkvenim funkcijama bio najznačajnije srijemsko naselje (Marković, 2002).

Potvrda o gradskom statusu Iloka potječe još iz 14. st. Koliko je naselje bilo politički i upravno dobro uređeno govori postojanje gradskog tzv. Iločkog statuta u kojemu se jasno govori o općinskom ustrojstvu i pravima građana. Statut je odobrio sam kralj Ludovik II. čime je Ilok došao u red tavernikalnih gradova. Sve ovo ukazuje kako je Ilok bio najbolje uređena gradska općina šireg prostora i kako je bio među najvažnijim gradskim središtima u Kraljevstvu. Primitkom povlastica Ilok je kasnije u 15. st. došao u red najvažnijih naselja po pravnom statusu u čitavom Kraljevstvu, uz bok Budimu (Jelaš, 2020). To je značilo visok stupanj autonomije općinskih vlasti koja se čak protezala i na okolna naselja, što ukazuje na visoku političku funkciju grada. Osim toga, Ilok je bio i vjerski centar okolnoga prostora s dvije župne crkve i dva prosjačka reda. Sve to utjecalo je i na gospodarski razvoj ovog mjesta, o čemu svjedoči iznos prikupljene papinske desetine koji je znao biti višestruko veći od recimo župa u Pečuškoj biskupiji. Svoje zlatno razdoblje Ilok je imao u vrijeme Nikole Iločkog. Ilok je čak bio jedan od najvećih srednjovjekovnih gradova kontinentalne Hrvatske, a najveći u Istočnoj Hrvatskoj (Balog, 2013).

Od 12. st. Požega postaje feudalno županijsko središte koje se dobro razvija i do 13. st. postaje slobodni i kraljevski grad. Kasnije, u 14. st. Požega dobiva sudsku funkciju, a u njoj se nalazi i poneki od organa županijske vlasti. U srednjem vijeku Požega je imala važan prometni položaj pa je rasla i njezina trgovačka važnost (Marković, 2002). Požeški castrum, u kojemu su ponekad boravili slavonski hercezi, u srednjem vijeku bio je sjedište istoimene županije. Oko utvrde postojalo je i podgrađe ili varoš koja postaje glavno središte srednje Slavonije toga doba. Od vjerskih funkcija naselje je imalo franjevački i benediktinski samostan te župnu crkvu sv. Pavla.

Postojanje čak dvaju samostana svjedoči o veličini, gospodarskoj snazi i stupnju razvoja tadašnjeg naselja. Pravni status naselja također je bio zavidan za to doba jer se radilo o organiziranoj općini s mjesnim poglavarom, odnosno sucem. Isprava požeškog kaptola iz 14. st. donosi i potvrdu o gradskom statusu naselja, jer se u tekstu spominju građani, ali i određene povlastice. Upravne funkcije grada imale su lokalni i regionalni značaj, jer je podgrađe požeške utvrde predstavljalo administrativno središte s obzirom da su se tamo održavale županijske skupštine. Osim u županijskoj upravi, grad je od 13. st. imao već spomenutu važnost i u crkvenoj hijerarhiji pogotovo utemeljenjem zbornog kaptola Kaločke nadbiskupije (Balog, 2013). Krajem 15. st. u tom je gradu živjelo oko 7000 ljudi pa je ona po brojnosti stanovnika bila drugi grad u Slavoniji iza Osijeka (Jelaš, 2020). Brod na Savi, kako se do modernih vremena nazivao, bio je važno naselje još u srednjem vijeku. Tamo se nalazila utvrda te župna crkva sv. Marka (Balog, 2013). Županja je relativno mlađe naselje u odnosu na druge. Nastaje tek u 15. st., a u srednjem vijeku na tom je mjestu bilo sjedište plemenske župe (Balog, 2013). Otok se spominje prvi put u 13. st, dok se u 14. st. već spominje i kao sjedište župe. Očuvanost srednjovjekovnih toponima u okolici Otoka govori o kontinuitetu naseljenosti (Jukić, 2015).

4.4. Osmanlijsko razdoblje

U islamskoj civilizaciji gradovi su imali veliku važnost i pažnja se pridavala nodalno-funkcionalnoj organizaciji na prostorima pod osmanskom vlašću. Grad je bio funkcionalno prožet sa svojom okolicom te je predstavljao kulturno, gospodarsko i političko središte regije u kojoj se nalazi (Glamuzina, 2013). Urbani razvoj u osmanskome razdoblju doživljava određene promjene. Feudalni burgovi i naselja iz srednjeg vijeka polako propadaju, odnosno dolazi do prekida njihova razvojnog kontinuiteta. U novim društvenim prilikama, nakon osmanskih osvajanja, naselja se razvijaju na drugačiji način u nešto mirnijim okolnostima. Na području pod osmanskome vlašću važnu ulogu igrala je trgovina, pa su osnivana naselja u takvom duhu, a pozornost se posvećivala i karavanskim putevima te mostovima. U tom razdoblju, na hrvatskom području pod osmanskome vlašću najviši stupanj razvoja dosegli su Požega i Osijek. Općenito, ona naselja koja nisu bila na graničnim područjima, a bila su unutar Osmanskog Carstva doživjela su veći stupanj razvoja (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

Naselja koja su imala određene gradske funkcije bilo je više u predosmansko vrijeme nego u ovome razdoblju. Razlog tomu je što su mnogi srednjovjekovni gradovi ili burgovi podignuti radi obrane od Osmanlija pa su nakon pada postali nepotrebni. Ipak u istočnom dijelu Slavonije

razvilo se nekoliko gospodarski i prometno važnijih naselja poput Osijeka, Iloka, Nijemaca. Tada postojeća naselja i njihov raspored prikazan je na 5. slici. Primjerice varoši su bili Osijek i Valpovo dok su Vukovar i Ilok bili kasabe. Prema Moaćaninu, kasabu bi se moglo poistovjetiti s gradom onoga vremena (Moaćanin, 2001). Nastavkom osmanskog vojnog pritiska dublje u panonsko-peripanonski prostor Hrvatske pod njihovu vlast potpala su sva naselja sve do Požege, a kasnije i dalje. Osvojeno područje Osmanlije su organizirali u Požeški i Srijemski sandžak sa sjedištima u Požegi i Iloku (Marković, 2002).

Sl. 5. Istočna Slavonija sa Srijemom na geografskoj karti W. Laziusa iz 1556. godine

Izvor: Marković, 2002.

Požeški sandžak je od 1541. pripojen Budimskom pašaluku. Mnoge srednjovjekovne gradove i utvrde Osmanlije pretvaraju u sjedišta nahija i kadiluka. Nahije su bile pandan župama, a kadiluci su predstavljali spoj dvaju ili više nahija. U osvojenim dijelovima Slavonije Osmanlije također osnivaju neku vrstu vojne krajine s Osječkom i Virovitičkom kapetanijom. Veliku su pozornost pridavali gradovima koji su u nekim trenucima imali pogranični status poput Virovitice, Osijeka, Požege i slično. Okolo tih gradova, kada bi okolnosti dopuštale, radili su na obnavljanju i razvoju podgrađa, trgovišta i osiguravali su ih posadama (Mimica, 2012).

Od 1526. kada pada u osmanske ruke do 1536. godine Osijek je samo pogranična utvrda u Osmanskom Carstvu. Nakon prvotnih iseljavanja i bježanja, uslijedio je porast stanovništva u turskom Osijeku 16. stoljeća. Nakon obnove, koju su provele Osmanlije, prema Čelebiji Osijek je određen kao glavno mjesto „na osvojenom području Srijemskog otoka“ (Mažuran, 1994). Također, osnovan je kadiluk kao sudsko okružje te nahija koja je obuhvaćala bližu okolicu. U sklopu osječkog kadiluka osnivane su i druge nahije okolnih mjesta. To znači da je u sudskom smislu Osijek bio glavno naselje u bližoj okolini. Osječka nahija brojala je i 18 okolnih sela. Iako je u početku osmanske vladavine pretrpio ogromne gubitke jako dobro se oporavljao kasnije. Naselje je bilo sjedište Osječkog sandžaka koji se tako zvao do sredine 16. st. kada središte sandžaka postaje Ilok. Osijek i Osječki kadiluk kasnije su pripojeni Požeškom sandžaku, čime naselje gubi i upravne i sudske funkcije, iako je Osijek primjerice spadao pod šehere što je visok stupanj za naselja prema osmanskoj kategorizaciji gradova. Šeher je označavao visok stupanj urbaniteta i kultiviranosti (Moačanin, 2001). Ipak, nije imao formalni centralitet za širu okolicu jer je bio hijerarhijski podređen Požegi koja je bila središte sandžaka (Mažuran, 1994).

Osječki prihodi najveći su bili od skele koja je povezivala naselje s prekodravskim prostorom. Visina prihoda ukazuje da je i tada Osijek bio značajnije prometno i trgovačko mjesto većeg dijela Slavonije. Godine 1562. Nikola Zrinski napada i pobjeđuje Arslan-bega što je potaklo Sulejmana da povede vojsku na Ugarsku i porazi Nikolu Zrinskog. Posljedice te vojne misije imale su utjecaja i na značaj Osijeka koji postaje poznat širom Europe, a postaje važniji i po prometnoj i strateškoj važnosti. Dio priprema za taj pohod je i gradnja tada najvećeg graditeljskog pothvata u Europi, odnosno drvene ceste ili mosta od Osijeka do Darde. Grad se još više počeo razvijati i rasti stanovništvom nakon izgradnje Sulejmanova mosta 1566. godine, a sve te promjene utjecale su i na izgled grada. Upravo zbog mosta Osijek je bio privlačno mjesto za naseljavanje. To je još jedan pokazatelj važnosti Osijeka u vrijeme osmanske vladavine (Mažuran, 1994).

Prema nekim putopiscima Osijek je bio jedini utvrđeni grad od Istanbula prema Europi. Osim toga bio je vjersko muslimansko središte šire okolice tog vremena. Pretpostavlja se da je 1579. godine posto najveće naselje Slavonije sa oko 4000 stanovnika. Isto tako po broju trgovaca i poslovnih ljudi bio je Osijek tada na visokom stupnju razvoja. Bez obzira na sve to, Osječka nahija obuhvaćala je samo bližu okolicu grada. Katastarski popis iz 1579. ukazuje da je Osijek, uz Požegu, bio najveće prometno, ali i privredno središte čitave Slavonije. Prometna funkcija donosila je Osmanlijama značajne prihode davanjem u zakup Sulejmanova mosta (Mažuran,

1994). Strateška važnost Osijeka za vojskovođe osmanlijske vojske porasla je s obzirom na geografski položaj naselja u odnosu na osmanske aspiracije, a ukupnom razvoju pridonio je i relativni mir neko vrijeme, do 1591. godine (Mažuran, 1994).

Sl. 6. Veduta osmanskog Osijeka, bakrorez iz 1680. godine

Izvor: Marković, 2002.

Demografski, prostorni i funkcionalni razvoj Osijeka nastavljen je kroz 17. st. Prema nekim podacima radilo se o najvećem gradskom prometno-trgovačkom središtu ne samo u Slavoniji već i u glavnini hrvatskih zemalja tog doba, s približno 15 000 stanovnika. Veduta osmanskog Osijeka (sl. 6) potvrđuje morfološku strukturu sličnu velikim gradovima. Turski Osijek bio je poznat i kao sajmište na kojemu su se okupljali trgovci ne samo iz okolice već i udaljenijih regija poput Male Azije (Mažuran, 1994). Značaj Osijeka tog vremena potvrdio je i poznati tadašnji putopisac Evlija Čelebi u svojim zapisima s putovanja. Prema njemu, Osijek iz 1663. godine je velik grad i snažno prometno-trgovačko, ali i vojno središte (Mažuran, 1994).

Kada su Osmanlije 1526. godine stigle do Iloka, gradonačelnik im je predao ključeve grada i na taj način poštedito isti od pljačke i razaranja. Grad je postao središte uprave srijemskog sandžaka, a to je utjecalo na nodalno-funkcionalnu organizaciju Srijema jer je do tada središte šire okolice bilo Vukovo (Marković, 2002). Funkcionalno i gospodarsko jačanje Iloka za osmanske uprave opisuje putopisac Evlija Čelebi i posebno naglašava raskoš i važnost grada.

To znači da osmanska vlast nije negativno utjecala na razvoj kao u nekim drugim gradovima (Balog, 2013). Do sredine 16. st. Ilok je poprimio izgled muslimanske kasabe, no prema opisima nekih putopisaca, suprotno od Čelebijeve opisa, dosta je propao. Okolica Iloka u srednjem vijeku bila je dobro razvijena s naseljima Voćin, Šarengrad, Mohovo. Susjedno od Mohova nalazio se Opatovac koji je u 16. st. bio lokalno trgovište na Dunavu. Od ostalih manjih mjesta ovoga prostora treba spomenuti Sotin, Bapska, Lovas, Tompojevci, Mikluševci, Čakovci, Berak, Svinjarevci, Petrovci, Negoslavci, Tovarnik. Potonje mjesto u srednjem vijeku nazivalo se Tabornik (Marković, 2002).

Na tom prostoru, Osmanlije su uspostavili pet upravnih kotara sa središtima u Vukovaru, Ivankovu, Nijemcima, Moroviću i Iloku. Ove prilike utjecale su na promjene i u sastavu stanovništva. Puno je domaćeg stanovništva iselilo, umjesto kojeg se doselilo dosta muslimanskog stanovništva i pravoslavnih Vlaha. Primjerice, u Vukovaru je nakon osmanskih prodora ostalo jako malo katolika, a mnoga su okolna sela opustjela (Marković, 2002). Dakle, izmijenila se kulturno-religijska slika toga kraja. Prema Petru Masarechiju koji je kao vizitator obilazio to područje, u Srijemu tog doba najviše je bilo pravoslavaca, u Podravini pak kalvinista, a između tih dvaju prostora navodi kako su živjeli kršćani (Marković, 2002). Grad Vukovar i podgrađe 1526. godine padaju pod osmansku vlast, a za njihove vladavine mijenja se ime iz Vukovo u Vukovar. U osmanskom razdoblju podgrađe je brže napredovalo od samog grada. Turska uprava donosi velike promjene za grad Vukovar. Izgubio je pogranični strateški značaj, ali se zato više mogao razvijati kao trgovačka luka (Balog, 2013).

U slučaju srednjovjekovnog naselja Sv. Ilija, osmanska provala donijela je velike i negativne promjene. Stari stanovnici vjerojatno su pobjegli pred osvajačem, a doseljenici su taj prostor nazvali Vinkovcima. Niti u tom razdoblju to nije bilo trgovačko ili obrtničko mjesto, nego samo slavonsko selo (Marković, 2002). Grad Vinkovci degradiran je za Osmanlija, a središte tog prostora kao nahija bilo je Ivankovo. Dakle, osmanska uprava na ovom je primjeru izravno utjecala na nodalno-funkcionalnu organizaciju prostora kod današnjih Vinkovaca (Balog, 2013). Za okolicu Erduta i Dalja radi se o relativno malom području na kojemu su kroz povijest dominirala naselja kao i danas. Dalj je najveće naselje tog prostora, a prije dolaska Osmanlija bio je selo. No, oni zamjećuju njegov povoljan geografski položaj te naseljavaju stanovništvo i daju ipak veću važnost tom naselju što je imalo pozitivnog utjecaja na daljnji razvoj naselja (Marković, 2003). Donji Miholjac 1543. godine potpada pod tursku vlast i postaje sjedište nahije (Balog, 2013). Naselje je nastavilo s razvojem kroz osmansko razdoblje, a nakon

osmanskih povlačenja neko je vrijeme bilo pusto, da bi se na kraju opet oporavilo i nastavilo se razvijati u skladu s interesima svojih vlastodržaca (Marković, 2002).

Đakovačka srednjovjekovna idila gasi se nakon dolaska Osmanlija, a naselje je pretvoreno u tursku „Jakovu“ (porušene zgrade) (Balog, 2013). Đakovo je u hijerarhiji naselja imalo rang kotara u kojemu je stolovao turski sud. Dakle, naselje je imalo određenu pravnu (sudsku) funkciju (Marković, 2002). Selo koje je bilo preteča današnjeg grada po imenom Brod spominje se još od 13. st. Ne zna se puno o tom naselju do 15. st. kada tamo Berislavići Grabarski grade novi Brod. Nije to bilo važnije naselje niti za osmanske vladavine, a nakon njihova povlačenja ono se počelo obnavljati i dalje razvijati. Ipak kao određeno trgovačko i obrtničko središte Brod je slovio i u vrijeme Osmanlija, te je tada imao funkciju riječne luke (Balog, 2013). To je bila i važna točka za daljnje prodore Eugena Savojskog nakon oslobađanja Bosne. Dakle i u ratnim okolnostima naselje je imalo važne funkcije (Marković, 2002).

Godine 1537. nakon osvajanja Osmanlije formiraju Požeški sandžak, a u samom gradu Požegi su stalno sjedište imali visoki dužnosnici sandžaka, što je još jedan dokaz velike važnosti ovoga naselja za širu okolicu. Okolica Požege u osmanskom razdoblju bila je usko vezana uz grad pa se neki stanovnici bave poljoprivredom. Naselje je od srednjovjekovnog podgrađa preraslo u orijentalnu kasabu, što znači da je imalo minimalno jednu džamiju. Požega je bila sjedište sandžaka, kadiluka i nahije pa je tamo stolovao sandžak-begov dvor s pratnjom. Pod Požeški sandžak krajem 16. st. uz Požegu potpadalo je pet kadiluka: Virovitica, Osijek, Brod, Gorjani, Orahovica. Također, sandžak je sadržavao i 30 nahija kao npr. Đakovo, Erdut, Orahovica, Kutjevo. To pokazuje da je Požega po ovakvoj podjeli bila jedno od najvažnijih naselja Istočne Hrvatske u osmanskom razdoblju i pokazuje gravitacijske dosege područja na kojemu je ona bila središte uprave (Cviko-Hafizović, 1994).

Orahovica je u vrijeme Osmanlija utvrda koja predstavlja važan obrambeni punkt podno kojeg se razvija i manje naselje. Nakon protjerivanja Osmanlija i odlaska muslimanskog stanovništva grad je opustio i teško se oporavljao sve do 18. st. (Balog, 2013). Virovitica se polovicom 16. st. ne može oduprijeti osmanskim prodorima, dolazi pod upravu Osmanlija, u blizini granice do koje su osvojili hrvatske zemlje u panonsko-peripanonskom području. Stoga su nakon osvajanja odlučili utvrditi naselje. U osmanskom razdoblju transformirala se u tursku kasabu, a oslobođena je tek 1698. godine (Balog, 2013). Valpovo je za osmanske uprave u sastavu Požeškog sandžaka, a bilo je sjedište kadiluka. Suvremenici ga opisuju kao dobro naseljen grad s džamijama, kupalištima, utvrdom, gostionicama i drugim funkcijama (Marković, 2002).

4.5. Razdoblje 18. i 19. stoljeća

Različite društveno-političke promjene krajem 17. i početkom 18. st., odnosno protjerivanje Osmanlija s hrvatskih prostora i širenje Habsburške Monarhije na isti, ostavilo je posljedice i na nodalno-funkcionalni razvoj. Utjecaja u tom smislu imale su i određene apsolutističko-prosvjetiteljske reforme. Gradovi Istočne Hrvatske tijekom 18. st. započinju svoj novi urbani razvoj, jer nemaju kontinuitet razvoja unutar jedinstvenog državnog sustava kao neki drugi hrvatski gradovi koji nisu bili pod osmanskim okupacijom. U velikom dijelu Istočne Hrvatske za vrijeme Osmanlija došlo je do prekida urbanog kontinuiteta iz razdoblja srednjovjekovlja te su se u osmanskim razdoblju javili neki novi urbani elementi koji su dočekali habsburšku vlast (Čoralić, 2013).

Jedan od faktora koji je još utjecao na urbani razvoj gradova u ovome razdoblju je jačanje moći vladara, odnosno apsolutistički način vladavine. To je išlo u prilog gradskim naseljima jer je vladar nastojao sputavati moć vlastelinstva i svećenstva koji su kao vlasnici gradova sputavali njihov neometan razvoj. Ovako su vladari pružali određene povlastice i zaštitu gradovima. Unutar gradova počelo se neobavezno od vlastele razmatrati vlastiti napredak i razvoj (Glamuzina, 2013). Mreža gradova u Hrvatskoj, kao i u drugim dijelovima Europe, razvijala se sukladno državnim ili vladarskim interesima te vojnim potrebama. Mnoga se središta osnivaju zbog upravno-vojne funkcije, a neka naselja potpuno uništena ratovima obnavljaju se u baroknom stilu: Đakovo, Požega, Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar. U velikom dijelu Istočne Hrvatske, točnije u Slavoniji, provodi se politika sustavne kolonizacije stanovništva iz Srednje Europe pa naselja demografski jačaju. Velika važnost bila je na upravnim središtima, bila ona civilnog ili vojnog karaktera ako se radilo o prostoru Vojne krajine (Glamuzina, 2013).

Dijelovi današnje Istočne Hrvatske tek su Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine vraćeni u sastav Habsburškog Carstva. Utjecaj na razvoj gradova tada je imalo i uređenje riječnih plovnih putova, što je koristilo razvoju nekih riječnih luka, primjerice Osijeka i Vukovara. Ti gradovi u 18. st. postali su dio podunavsko-sjevernojadranskog plovnog prijevoznog sustava (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Nove gospodarske prilike pogodovale su razvoju gradova, pogotovo onima u kontinentalnom dijelu koji su bili smješteni unutar podunavsko-sjevernojadranskog prijevoznog sustava. Od gradova na promatranom području toga vremena jedino je Osijek imao više od 5000 stanovnika, dok je Vukovar kao jedan od većih gradova imao nešto manje od 5000 stanovnika (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). U Slavoniju dolaze i isusovci koji se vežu uglavnom uz urbana središta poput Osijeka, Požege i

Vinkovaca. Osnivaju se gimnazije u Požegi i Osijeku, a u potonjem djeluje i franjevačka bogoslovija (Čoralić, 2013).

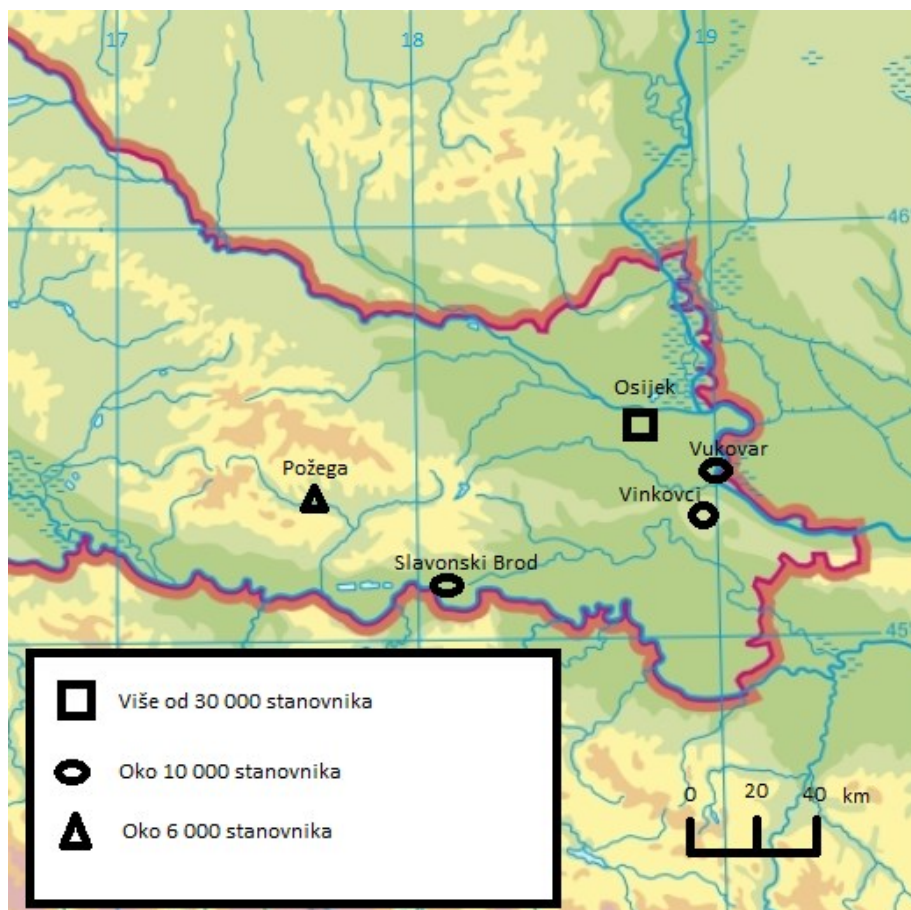
Godine 1702. osnovana je Vojna krajina u istočnim hrvatskim zemljama, odnosno u teritorijima oslobođenima od Osmanlija. Njome su upravljali generalati iz Osijeka i Petrovaradina, postojao je i odvojeni dio kao provincijal, odnosno prostor pod komorskom upravom. Upravna struktura tadašnje Slavonije podijeljena je na devet oblasti: Đakovo, Požega, Mala Vlaška, Vučin, Virovitica, Valpovo, Osijek, Vukovar i Petrovaradin. U pojedinim se oblastima formiraju se tridesetnice i maltarine (Čoralić, 2013). U 18. st. zemaljska uprava, koja je predstavljala neki oblik pokrajinske vlade, bila je stacionirana u Osijeku. Godine 1745. dolazi do obnove županijskog sustava, a na području Istočne Hrvatske formiraju se tri županije: Virovitička, Požeška i Srijemska. Županije su se dalje dijelile na okružja i kotare pa na kraju posjede (Čoralić, 2013). Godine 1747. preustrojena je Slavonska krajina u Slavonski generalat sa sjedištem u Osijeku, a koji je bio podijeljen na Petrovaradinsku, Gradišku i Brodsku pukovniju. Kasnije je uveden kantonalni sustav kao pandan dotadašnjim pukovnijama, a zapovjedno mjesto je iz Osijeka premješteno u Petrovaradin (Čoralić, 2013).

Upravne funkcije uspostavljene na prijelazu 17. u 18. st. povjerene su komorskim službenicima prisutnim u slavonskim gradovima Osijeku, Vukovaru, Đakovu, Valpovu, Virovitici, Požegi, Slavonskom Brodu i Gradišci. Komorska inspekcija nalazila se u Osijeku, a njezini provizorati u Valpovu, Đakovu, Virovitici, Požegi. Uz komorske funkcije, Osijek, Požega i Virovitica, dobili su i gradsku autonomiju što jasno govori o njihovoj važnosti u nodalno-funkcionalnoj hijerarhiji tog prostora. Upravno uređenje Slavonije u 18. st. bilo je takvo da je prostor uglavnom podijeljen na distrikte s najvećim naseljem koje je oko sebe okupljalo manja. Distrikti su bili Vukovar, Osijek, Đakovo, Valpovo, Miholjac, Brod, Našice, Orahovica, Slatina, Voćin, Virovitica, vlastelinstvo Erdut, zasebno grad Osijek, vlastelinstvo Ivankovo, grad Požega. Ovaj popis jako je zanimljiv iz današnje perspektive jer nabrojani distrikti uglavnom su i naselja koja su u današnje vrijeme najvažnija u nodalno-funkcionalnoj mreži Istočne Hrvatske (Sršan, 2007).

U 18. st. razvija se i obrazovna funkcija. U nekim gradovima osnivaju se klasične gimnazije, npr. u Osijeku i Vinkovcima. Gimnazije su tada još imali Požega, Brod i Nova Gradiška. Za kulturno ozračje toga vremena veliko su značenje imale franjevačke visoke škole u Osijeku, Vukovaru i Požegi (Turkalj, 2016). U Osijeku čak onodobno obitava jedan od važnijih crkvenih katoličkih redova, isusovci. To je u vjerskom aspektu sigurno dalo na značenju gradu. U 18. st. počinje se jače trgovati na relaciji Dunav-Jadran, a u Slavoniji žarišta te trgovine su u Zemunu

i Osijeku. U Slavonskoj krajini za trgovinu i komunikaciju važne su bile ceste koje su vodile prema većim gradovima: Osijeku, Požegi, Đakovu, Vukovaru i Iloku (Mimica, 2012).

U početnom industrijskom razdoblju Austro-Ugarske, krajem 18. st. i početkom 19. st. na promatranom prostoru dolazi do dinamičnog razvoja urbanih naselja. Prema svemu napisanom i istraženom za ovo razdoblje, glavno gradsko naselje u Slavoniji je Osijek. Tu je poziciju zadržao do danas. Imao je funkciju jednog od najvećih industrijskih središta na hrvatskome prostoru, sa smještajem na magistralnoj željezničkoj pruzi, i najveći broj stanovnika u 19. stoljeću u dijelu koji danas nazivamo Istočna Hrvatska. Te okolnosti pomogle su mu za intenzivniji razvoj početkom 20. stoljeća kada je imao više od 30 000 građana. Sekundarna središta na prostoru današnje Istočne Hrvatske u tom vremenu bili su Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar sa oko 10 000 stanovnika, a može se tu još pridodati i Požega s nekih 6000 žitelja (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015) (sl. 7).

Sl. 7. Hijerarhija gradova Istočne Hrvatske prema broju stanovnika u 19. stoljeću

Ekonomski razvoj u 19. st. i prerastanje obrtničke produkcije u industrijsku utjecalo je na urbani razvoj u Hrvatskoj, a samim time i na nodalno-funkcionalnu organizaciju prostora. Događanja izvan hrvatskih zemalja, kao i domaća zbivanja u 19. st., odražavaju se na urbane aglomeracije. U svim većim gradovima, pa tako i u Osijeku kako neki autori izdvajaju, grade se različiti poslovno-trgovački objekti te se stvaraju i industrijski kompleksi. Pozitivnog utjecaja na gradove Istočne Hrvatske imao je i barokni feudalizam. Nakon ratova protiv Osmanlija uslijedilo je relativno mirno stanje koje je omogućilo normalni urbani razvoj za područje Istočne Hrvatske. Gradovi će opet nakon srednjeg vijeka postati dio europske urbane kulture, a to se u Istočnoj Hrvatskoj prvenstveno odnosilo na Osijek (Milić, 2006).

Početak 19. st., točnije 1829. Johan Csaplovics je napravio ljestvicu gradova po veličini za čitavu Habsburšku Monarhiju. Prema njoj Osijek je u tom trenutku bio najveći hrvatski grad, a ukupno 20. u cijeloj Monarhiji jer je imao više od 9000 stanovnika. U Istočnoj Hrvatskoj odmah iza Osijeka bila je Požega, kao 5. po veličini hrvatski grad s 2000 stanovnika. Par desetljeća kasnije, Enek Feynes izradio je novi popis gradova po veličini. Tada je Osijek pao na 2. mjesto, a Požega na 8. mjesto prema broju stanovnika. Od kulturnog razvoja treba spomenuti da je prvoj polovici 19. st. na gradove utjecao i preporodni pokret koji potiče osnivanje kulturnih institucija čitaonica, knjižnica i drugih između ostalog, i po slavonskim gradovima (Turkalj, 2016).

Nakon županijskog preustroja 1848. godine mijenja se županijsko uređenje Istočne Hrvatske. Tri tadašnje slavonske županije (Požeška - Požega, Srijemska - Vukovar, Virovitička - Osijek) teritorijalno su bile odvojene od Banske Hrvatske Križevačkom i Đurđevačkom pukovnijom, što otežava komunikaciju i prometne veze. Istočno uz Dunav i južno uz Savu nalazile su se još Gradiška, Brodska i Petrovaradinska pukovnija. Dakle, područje Istočne Hrvatske bilo je rascjepkano na vojni i civilni dio, što je otežavalo razvoj tog prostora. Pukovnije su se sastojale od satnija koje su predstavljale manje općine. Brodska pukovnija bila je podijeljena na 12 kompanija, kako se to zvalo, a pod njih su spadali recimo Vinkovci i Županja. Utjecaj na hrvatske gradove i teritorijalnu organizaciju imale su ponekad i okolnosti izvan hrvatskih prostora. Tako recimo nakon raspada Srijemske županije zbog osnivanja Srpske Vojvodine, Vukovar s okolicom priključuje se Virovitičkoj županiji, koja se od 1850. godine naziva Osječkom. Ta se županija sastojala od četiri kotara sa sjedištima u Osijeku, Đakovu, Vukovaru i Virovitici. Nakon obnavljanja Srijemske županije 1861. godine, kada se ukida Srpska Vojvodina, Vukovar je opet sjedište te županije. Godine 1881. ukida se Vojna i Slavenska krajina, što omogućava integrirani razvoj Istočne Hrvatske i bolje međusobne komunikacijske

uvjete za naselja. Područje Baranje koje je tada bilo u sastavu Ugarske, nije bilo dio hrvatskog županijskog sustava. Godine 1874. Srijemska županija dijeli se na Vukovarsku i Rumsku podžupaniju, Virovitička na tri podžupanije koje su sjedište imale u Osijeku, Đakovu i Virovitici, a Požeška je bila podijeljena na Požešku i Pakračku podžupaniju. Nakon ukidanja Slavonske krajine došlo je do još detaljnijih promjena među županijama koja se neće ovdje detaljnije analizirati, jer nisu toliko važne za temu (Turkalj, 2016).

Pravne funkcije su bile jako bitne u gotovo svakom povijesnom razdoblju, pa tako i ovome. Kada se tek raspravljalo o ideji kraljevskih sudbenih stolova kao visokim sudskim tijelima, u Slavoniji su oni trebali biti u Osijeku, Požegi i Vukovaru kao najvećim slavonskim gradovima (Turkalj, 2016). Od 1848. do 1861. godine u Osječkom kotaru postojao je još kotarski i županijski sud. Od ostalih slavonskih gradova koji su se tada mogli pohvaliti sudbenim funkcijama kotarske su sudove imali: Đakovo, Našice, Slatina, Virovitica, Vukovar, Vinkovci i Bošnjaci (Turkalj, 2016). U teritorijalno-administrativnom smislu kotarevi su bili neka vrsta upravnih jedinica. Požeška županija ih je imala šest: Požega, Pakrac, Daruvar, Novska, Nova Gradiška i Brod. Isto toliko imala je i Virovitička: Osijek, Virovitica, Đakovo, Našice, Donji Miholjac i Slatina. Vukovarska je imala deset kotareva, a među njima i Vinkovce, Županju, Ilok. Postojala je i funkcija gradova kao posebnih teritorijalnih jedinica s vlastitim magistratom. To su na ovome prostoru tada bili Osijek, Požega i Brod. Veću koncentraciju trgovačkih funkcija u civilnoj Slavoniji polovicom 19. st. imala su važnija trgovačka središta Osijek, Vukovar, Požega, Virovitica i Ilok. U vojnom dijelu Slavonije u trgovini se ističu Vinkovci, Gradiška i Brod (Mimica, 2012).

Proces urbanizacije tekao je sporo u 19. st., a u civilnom dijelu Slavonije od 1851. do 1868. godine postoje od gradova samo Osijek i Požega (Turkalj, 2016). Tomu je dodatno pridonijela financijska kriza u Monarhiji 1873. godine kada je usporila industrijski, a time i urbani razvoj. Urbanizacija je dakle tekla polagano i utjecaj gradova na proces modernizacije zemlje ostao je skroman. Određenog utjecaja imala su manja trgovišta i naselja. Tempo razvoja gradskih naselja bio je različit, neravnomjeran. Osijek, kako je već opisano ranije u ovom ulomku, u 19. st. ima sve karakteristike slavonske metropole i višefunkcionalnog središta s izraženim upravnim i vojnim elementima (Turkalj, 2016). Značajnija mjesta tada su još Đakovo i Vukovar, a Ilok je bio lokalno središte s važnom prometnom funkcijom riječnog prijelaza preko Dunava. Od krajiških naselja veličinom i važnošću ističu se Brod s vojnim komunitetom i trgovište Vinkovci koje je bilo sjedište Brodske pukovnije (Turkalj, 2016). Ono što je za ovaj prostor pozitivno, je da podaci za 80-te godine 19. st. pokazuju veću razvijenost civilne

Slavonije u odnosu na središnje područje hrvatskih zemalja oko Zagreba. Razlog tomu je što u slavonskim gradovima, prvenstveno Osijeku i Požegi veći je udio trgovaca nego u prostoru uže Hrvatske. Osijek je čak imao najnižu stopu gradskog poreza, dakle grad je manje opterećivao svoje stanovništvo jer se uspio razviti kao trgovačko središte (Gross, 1992). U počecima industrijalizacije promatranog prostora određenu ulogu imala su neka trgovačka središta Slavonske krajine poput Vinkovaca, Broda i Nove Gradiške. Utjecaja su imali između ostalog i zbog svog položaja uz Savu i blizinu Bosne s kojom su razvijali trgovačke veze. U civilnoj Slavoniji najveću ekonomsku razinu uz Osijek imao je Vukovar. Razvoj su često temeljili na trgovini žitom koja je bila značajan faktor trgovine, a veća skladišta postajala su osim u Osijeku i Vukovaru, još u: Vinkovcima, Brodu, Novoj Gradišci i Požegi. Ilok je za to vrijeme imao dioničarsko društvo pa se kroz taj aspekt isto razvijao (Gross, 1992).

Za razvoj gradova vrlo je bitan postao željeznički promet vezan uz sve jaču industrijalizaciju. Godine 1841. objavljen je rekonstruiran plan željezničkih puteva u hrvatsko-slavonskom dijelu Monarhije. To je izazvalo veliko zanimanje hrvatske političke javnosti. Neki su pokušali pridobiti monarhijsku vlast za uspostavljenje pruge Vukovar-Rijeka, što je bilo od hrvatskog interesa, a pomoglo bi i boljem razvitku slavonskih gradova koji bi bili na trasi. Na njihovu žalost, to je propalo. Dio je to tako zvanog „Rata za željeznice“ u kojem je mađarska vlada opstruirala gradnju željeznica u hrvatskim prostorima koji bi mogli ugroziti njezine interese. Možda bi drugačije tekao razvoj slavonskih gradova da se „rat“ uspio dobiti nasuprot mađarskih želja (Turkalj, 2016). Još jedan primjer kako su željeznički pravci mijenjali sudbine gradova je osječka trgovina kožom. Ona propada nakon izgradnje pruge Dalj-Brod 1879. godine jer pruga izolira Osijek od glavnih prometnih tokova. Kako je tadašnja hrvatska trgovina bila vezana uz promet s bosanskohercegovačkim zemljama, mnoga krajiška središta uz Savu prosperirala su temeljem te trgovine. Tome su se pridružila i neka udaljenija mjesta kao Osijek i Vukovar. Tu su važnu ulogu imali osječki sajmovi gdje se skupljala roba za budimpeštanske sajmove. U Osijeku su pak postojale tvrtke koje su opskrbljivale bosansko tržište s njima potrebnim proizvodima. Nakon zaustavljanja trgovine drvetom prema Bosni stagnirao je razvoj naselja uz Savu kao i Osijeka (Gross, 1992). Kod prometnih funkcija treba istaknuti kako su istočni hrvatski dijelovi s užom hrvatskom bili povezani cestama Osijek-Virovitica-Varaždin, Osijek-Našice-Sisak. Od slavonskih internih cesta najznačajnije su trase Osijek-Đakovo-Vukovar, Đakovo-Brod te Požega-Brod (Gross, 1992).

U nastavku je opisan razvoj pojedinačni naselja sa značajnijom koncentracijom funkcija. Našice su tada sjedište obitelji Pejačević što je utjecalo na njihov gospodarski i kulturni razvoj. Krajem

19. st. postaju sjedište kotara kada je i sagrađena željeznička pruga. Otok 1772. g. dobiva trivijalnu školu, a kroz 19. st. grad i dalje raste jer 1886. dobiva željeznicu (Jukić, 2015). Beli Manastir se, nakon oslobađanja od Osmanlija i izgradnje određenih elemenata komunalne infrastrukture poput željezničke pruge ili škola, ubrzano razvija. Kasnije postaje i željezničko čvorište. Belišće nema urbani kontinuitet, ono je jedno od najmlađih naselja nastalo tek u 19. st., izgradnjom Gutmanove pilane. To je privlačilo stanovništvo pa su se formirala radnička naselja koja su polako prerastala u grad. Belišće je imalo i još uvijek ima dobar prometni položaj zbog blizine rijeke Drave i toga što ga tangiraju cestovni pravci između Osijeka i Baranje, a što je utjecalo i na razvoj naselja. Na prijelazu 19. u 20. st. grade se industrijski pogoni, a kao i u Našicama, postoji pilana (Turkalj, 2016).

Odmah nakon odlaska Osmanlija Slatina je bila razrušena i stavljena pod kontrolu vojnih vlasti. Veliki utjecaj na razvoj Slatine imali su njezini gospodari Pejačevići. Godine 1808. dobiva status trgovišta sa sajmenim pravom. Razvoj naselja u 19. st. uvelike je potpomogla uspostava slatinskog kotara kada ono i demografski raste. Osim toga knezovi Schaunburg-Lippe kada su kupili grad, isto su ga znatno unaprijedili (Jukić, 2015). Mađarski, njemački i slovački doseljenici pomogli su u razvijanju prve industrije u gradu. Grad je na značenju dobio i boljim prometnim povezivanjem dolaskom željeznice i gradnjom cesta. Godine 1886. Slatina postaje središte kotara te okuplja škole i institucije što je bilo svojstveno za grad te veličine (Jukić, 2015). Nakon osmanske okupacije Valpovo se nastavilo razvijati i 1866. godine postoje mali grad (Marković, 2002). Kod Valpova za razvoj važna je bila uprava obitelji Prandau, kada se puno toga gradi (Balog, 2013). Valpovo nakon ukidanja feudalizma u 19. st. sve se više okreće modernizaciji poljoprivrede, a osnivaju se i razne institucije i društva te polako rastu gradske funkcije. Također, od 1908. željezničkom je prugom grad povezan s Osijekom što ide u prilog daljnjem razvoju (Jukić, 2015).

Dalj je predstavljao veće naselje između Vukovara i Osijeka uz prisutnost manjih naselja poput Aljmaša, Bijelog Brda, Sarvaša i Erduta. U postosmansko doba Dalj se i dalje razvija, doseljavaju neki novi stanovnici, a nastavlja rast i razvoj kroz 19. st. Prema izvorima u tom je razdoblju bio manje naselje, ali je više sličio gradu nego selu (Marković, 2003). Nakon oslobođenja od Osmanlija Županja je bila pogranično mjesto i sjedište pukovnije unutar krajine, a zadržala je i svoju varošku funkciju. Županja je u vrijeme graničarske uprave imala funkciju trgovačkog središta za bližu okolicu, a nakon razvojačenja Slavonske krajine počela se brže razvijati s oko 2200 stanovnika te je bila važna luka na Savi (Balog, 2013). Kulturno se razvija u 19. st. kada dobiva školu i Narodnu čitaonicu. Krajem 19. st. slabi njen pogranični status te

se razvijaju razne industrije poput drvne, a u gradu nastaje parobrodsko agencija (Balog, 2013). Nakon iscrpljivanja šuma hrasta od 1910. godine naselje počinje stagnirati. Urbane funkcije pojačale su joj se nakon željezničkog povezivanja s Vinkovcima i uspostavom industrijskih pogona. To je bio uzrok zbog kojega je u drugoj polovici 20. st. Županja postala pravi mali grad, ali i središte donje slavonske Posavine (Marković, 2003).

Osijek je oslobođen od Osmanlija 1687. godine te nastavlja svoj razvoj i nakon toga. Neposredno nakon odlaska Osmanlija Osijek ima važnost zbog vojnih elemenata, slično kao i Brod. Osijek se ubrzano oporavlja, doseljava novo stanovništvo, a 1690. godine dobiva i magistrat, gradskog suca te privremeni statut (Balog, 2013). Taube navodi da je u 18. st. to bio miran grad u kojemu se malo trgovalo i prometovalo, osim u vrijeme sajmova (Taube, 2012). U to vrijeme imao je važnost kao redovito sjedište zapovjednog generalata za čitavu Slavoniju i Srijem. U 18. st. Osijek ima tendenciju prostornog širenja, a u 19. st. znatno se povećao i postao najveće te glavno naselje čitave Slavonije. Kraljevskim ukazom 1809. godine dobiva diplomu kojom mu se priznaje status slobodnog i kraljevskog grada, a 1866. broji nešto više od 14 000 stanovnika. U okolici Osijeka u ovome razdoblju nije bilo takvog ili sličnog naselja po veličini i značaju, no postojala su dalja ili bliža sela: Petruša, Petrijevcima, Tenja. Postojala su još neka sela koja su se vremenom izgubila, ali zato su u međuvremenu nastala nova, no Osijek je ostao najbitnije naselje tog područja (Marković, 2002).

Osijek je imao određeni kontinuitet iz osmanskog razdoblja koji mu je pomogao u razvoju, kao što su položaj mostnog prijelaza, očuvane fortifikacije, a izostanak vojnog pustošenja išao je u prilog stalnoj naseljenosti, što se reflektiralo na pravni položaj naselja. Osijeku je ostala vojno-obrambena funkcija od ratova s Osmanlijama, pa se grad podijelio na tri jedinice, ali u urbanoj cjelini. Kao takav imao je funkciju gospodarskog, upravnog i kulturnog središta. Rascjepkanost naselja na tri dijela, a samim time i funkcionalna fragmentarnost kočili su daljnji razvoj pa je izostala privilegija slobodnog kraljevskog grada. Uz tvrđu je vezana vojna funkcija, ostala dva dijela, gornji i donji grad, bili su središta trgovačkih i općih civilnih funkcija. Godine 1737. Osijek postaje središte Slavonske zemaljske uprave, a nakon obnove županija i sjedište Virovitičke županije sve do 1922. godine (Balog, 2013). Tek u vrijeme vladavine Josipa II. i državne intervencije gradska naselja se ujedinjuju 1786. godine, a grad ponovno počinje dobivati ekonomsku i prometnu važnost kakvu je imao u prijašnjim razdobljima. Osijek je kroz 18. i 19. st. imao čak funkciju umjetničkog središta od nadregionalnog opsega, jer su u njemu živjeli i djelovali mnogi barokni umjetnici (Balog, 2013).

U Osijeku se nakon ukidanja feudalizma 1848. godine razvija industrija što jako utječe i na sam razvoj grada i njegov položaj u hijerarhiji naselja. Grad gospodarski jača nakon izgradnje željezničkih pruga te mostova preko Drave čime postaje povezan s ostatkom Monarhije. U 19. st. Osijek je bio najjače gospodarsko središte analiziranog prostora i to uglavnom zbog izvoza žitarica (Jukić, 2015). Radilo se i o prometnom središtu jer je Osijek vodenim i suhozemnim putevima bio povezan s ostalim mjestima. Njegov gospodarski razvoj bio je vezan i uz rad Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju. 60-ih godina 19.st. utemeljuju se tamo i štedionički te bankovni zavodi. To je bio jedan od prvih gradova Srednje Europe s konjskim tramvajem, tada modernim prijevoznim sredstvom (Turkalj, 2016). 60-ih godina Osijek se demografski približio Rijeci jer je imao razmjerno najveći porast stanovništva u tom razdoblju. U drugoj polovici 19. st. slabe su bile veze Osijeka kao najvećeg istočnohrvatskog grada sa Zagrebom, što je posljedica i prometne nepovezanosti (Gross, 1994). To je naravno utjecalo na sporiji razvoj obaju gradova. Osijek je čak do 70-ih godina imao bolje ekonomske rezultate od Zagreba. Zaključiti se može kako je Osijek najvažniji grad u nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske 19. stoljeća, prema funkcijama, industrijskoj djelatnosti i broju stanovnika (Milić, 2006).

Nakon odlaska Osmanlija naselje Čepin dodijeljeno je gradu Osijeku tako da mu pada važnost, a i prometni položaj je oslabio. Jedno od naselja koje je danas važnije u Istočnoj Hrvatskoj je Bizovac, no on svoj jači razvoj doživljava tek kasnije, odnosno u 20. st. kada se počinje iskorištavati termalne izvore (Marković, 2002). Za vrijeme apsolutizma u Monarhiji javljaju se procesi stvaranja novih naselja pod državnom intervencijom, a jedno od takvih je i Nova Gradiška, nastala bez ranijeg kontinuiteta. S vremenom postaje i trgovačko središte regije i razvija se do statusa gradskog naselja kojeg ima i danas. Osnovana je u 18. st. radi sjedišta krajiškog štaba. Pomalo negativno utjecala je na svoju okolicu jer se u nju počelo doseljavati stanovništvo nauštrb starijih naselja Cernika i Stare Gradiške (Balog, 2013). Još za vrijeme krajiške uprave razvija se industrija. Nakon ukinuća Vojne krajine mjesto je zadržalo središnju regionalnu poziciju te se u skladu s tim nastavilo i razvijati. Također, njen položaj uz granicu uvjetovao je razvoj usmjeren na trgovinu i promet (Balog, 2013). To je naselje prije svega vezano uz vojnu upravu na Savi i krajiški sustav. Ona je zapravo jedan od urbanih pokazatelja novih društvenih okolnosti i njihove intervencije u nodalno-funkcionalnu organizaciju. U 19. st. ulaganja židovskih i njemačkih doseljenika pozitivno utječu na gospodarski razvoj grada (Jukić, 2015). Još jače razvija se nakon ukidanja Vojne krajine, kada se u njoj okupljaju različite industrijske, ali i kulturno-obrazovne funkcije (Čoralić, 2013).

Slično, za potrebe nadzora posavske granice nastaje i postosmansko naselje Slavonski Brod, iako je to naselje imalo kontinuitet lokaliteta od ranije. Kasnije, pod vojnom upravom donja brodska varoš postaje krajem 17. st. administrativno središte svoje regije. Također izvršnu vlast je tada obnašao varoški kapetan koji je objedinjavao i sudsku i upravnu vlast (Marković, 2002). Tamo je uspostavljena kapetanija 1735. godine, te je od tada naselje najznačajnije vojno središte na posavskoj granici. U Brodu je počela gradnja jedne od najvećih tvrđava sustava obrane od Osmanlija koja je utjecala na razvoj grada, jer uz tvrđavu polako je raslo civilno podgrađe. Početkom 18. st. ono još nije službeno priznato kao gradsko naselje. Za vrijeme vojne uprave mjesto je slabo napredovalo. Od 1820. godine Brodu je obnovljena nekadašnja samouprava i od tada se mjesto razvija te dobiva gradski karakter (Marković, 2002).

Nakon 1871. Brod dobiva i civilnu upravu kada se krajina gasi te tada naselje i dobiva status grada (Balog, 2013). Na razvoj grada u 19. i 20. st. utjecaja je imala industrija, prvenstveno metalska (Balog, 2013). Osim toga važnu ulogu u razvoju imaju trgovina i obrtništvo, pogotovo u počecima. Ionako povoljan prometni položaj uz Savu dodatno je ojačao nakon proglašenja protektorata nad BiH 1878. g., jer je Brod kontrolirao trgovinu s Bosnom (Jukić, 2015). Tada se grad okrenuo trgovačkim putevima na jugoistoku, a i priključio na željezničku mrežu. Ta prometna povezanost sa udaljenijim mjestima poput Osijeka, Zagreba, Rijeke pa i Sarajeva utjecala je i na dolazak novih stanovnika (Milić, 2006). Od industrijskih djelatnosti ističu se ciglana i pivovara, a potkraj 19. st. pokrenuta je drvna industrija. Gradska tvrđava u to doba, kao i grad u cjelini, izgubili su vojnu funkciju. O ondašnjem razvoju naselja dovoljno govori useljavanje civilnog stanovništva, podizanje franjevačkog samostana te postojanje filozofskog učilišta. Dakle, uz raniju vojnu, postojale su vjerska i obrazovna funkcija kao i industrijske aktivnosti. Krajem stoljeća broji više od 8000 stanovnika, što je u rangu s tadašnjim Vinkovcima (Čoralić, 2013).

Postoji na istraživanom prostoru i urbani razvoj koji nije vezan uz vojni faktor, već uz formiranje veleposjedničkog društvenog sloja i kolonizacijskih procesa što je vezano uz civilni dio Istočne Hrvatske. To se prije svega odnosi na Našice i Daruvar koji nemaju jaču tradiciju, ali su postali trgovišta zahvaljujući njihovim feudalnim vlasnicima Pejačevićima i Jankovićima (Čoralić, 2013). To se odnosi i na Valpovo, iako je ono imalo značenje i za vrijeme Osmanlija. Slično prolazi i Vukovar s obitelji Eltz. Osmanski temelji u tom naselju gotovo da nisu bili vidljivi u novovjekovlju, stoga grad u 18. st. doživljava duboku transformaciju i izrasta u barokni grad (Čoralić, 2013). Ipak neki elementi su ostali iz prijašnjeg razdoblja poput položaja uz staru cestu pokraj Dunava. Nakon oslobođanja, dolazi u Vukovar okolno katoličko

stanovništvo te se pod tim utjecajem imigracije i demografskog rasta grad širi. Osim toga, razvija se gospodarska aktivnost, uspostavlja se županijsko središte i franjevački samostan pa grad dobiva administrativno-upravnu, ali i vjersko-obrazovnu funkciju. Dakle, oporavak Vukovara nakon odlaska Turaka išao je brzo. Na početku 18. st. novi doseljenici osnivaju novi Vukovar gdje je bilo sjedište vojske, županijske uprave i vlastelinstva, a u starom dijelu grada nastavili su se razvijati obrti (Čoralić, 2013). Uz sve navedeno bio je i središte Srijemske županije radi čega je svojevremeno postao najvažnije gradsko, obrtničko i trgovačko naselje u Istočnoj Hrvatskoj uz Osijek (Jukić, 2015). Godine 1840. uključen je u redovan parobrodski promet sa vezama prema Rumunjskoj i Budimpešti te od 1878. ima željeznicu što ukazuje na dobru prometnu povezanost i položaj u nodalno-funkcionalnoj organizaciji toga vremena i tog dijela Monarhije, a bitan je i za trgovinu žitom (Balog, 2013). Do 1873. dva dijela grada srastaju u jedan (Jukić, 2015).

O snazi grada svjedoči i regulacijski plan još iz 1822. g. koji spominje širenje grada. Radi se o vrlo važnom naselju za bližu i dalju okolicu. Dovoljno govori i to da je Vukovar bio najveća riječna luka u Hrvatskoj s obzirom da je bio dio riječnog puta Požun-Budimpešta-Đerdap. Na razvoj grada utjecale su trgovačke veze s Bosnom, Srbijom čak i Moldavijom. Zanimljivo, izgradnja željeznice nije toliko unaprijedila grad, jer je smanjila njegov utjecaj u riječnom prometu. O razvoju grada govori i broj stanovnika na prijelazu stoljeća koji iznosi oko 10 000, stoga je svoj razvoj okrunio 1919. godine statusom grada (Milić, 2006).

Nešto lošiji utjecaj vlasnika na grad vidi se na primjeru Iloka. Nakon odlaska Osmanlija grad preuzima obitelj Odeleschi čiji je dvor u Iloku bio središte kulturnog i društvenog života regije. Početkom 18. st. imao je slične funkcionalne karakteristike kao i Vukovar, ali izostanak određenih administrativnih funkcija usporio je razvoj. U 18. i 19. st. Ilok je važno trgovačko, kotarsko i sajamsko odredište. Kako se osnivaju različita obrtnička udruženja, s otvaranjem banke i štedionice, Ilok gospodarski napreduje (Jukić, 2015). Dakle, nakon odlaska Osmanlija prostorom uz Dunav dominiraju Ilok i Šaregrad uz manja seoska područja i naravno vukovarsko naselje. Đakovo se nakon osmanske regresije moralo ponovno podizati jer je bilo spaljeno, dakle urbani kontinuitet naglo je prekinut, ali je ubrzo uspostavljen novi. Dolazi do doseljavanja stranaca, primjerice Nijemaca koji pozitivno utječu na razvoj grada. Iako obnavljanjem biskupije ima kontinuitet sa srednjim vijekom u vjerskoj funkciji, Đakovo se ipak nije previše razvilo kroz 18. st. Biskupija nije uložila napor na planskom naseljavanju niti preobrazbi grada iz agrarno-seoskog karaktera u trgovinski-urbani. Godine 1806. u Đakovu je osnovano Bogoslovno sjemenište, što je značajno kao prva visokoškolska ustanova u Slavoniji

(Jukić, 2015). Đakovo se polako razvijalo do 19. st., kada ono demografski nazaduje zbog raznih epidemija, prvenstveno kolere. S dolaskom J. J. Strossmayera za đakovačkog biskupa naselje se uzdiže u hijerarhiji i postaje važnije (Marković, 2002, 220-261). Tome u prilog ide i gradnja kolosalne katedrale u Đakovu, po kojoj je ono i danas poznato. Također, osniva se drvena industrija i pilana (Čoralić, 2013).

Za razvoj Virovitice u 18. st. jako je zaslužan ban Pejačević, a tada je uostalom i obnovljena županija. Virovitica također u ovome razdoblju stagnira, bez obzira na kraći period funkcije središta županije, pa je stoga i županijsko središte dislocirano u Osijek. Tako je Virovitica izgubila i upravne funkcije nauštrb Osijeka. Grad se ipak uspijeva djelomice razviti zbog kvalitetnog prometnog položaja (Balog, 2013). U Virovitici su u drugoj polovici 19. st. djelovali ciglana, paromlin, pivnica i drugi gospodarski subjekti. Stagnacija razvoja posljedica je velikog požara iz 1871. godine. Krajem 19. st. kroz grad prolazi i željeznička pruga, ali nije puno pomogla za razvoj naselja (Turkalj, 2016).

Nakon odlaska Osmanlija, Požega se obnavlja u baroknom stilu pod komorskom upravom. Godine 1699. isusovci podižu gimnaziju, a u 18. st. postoji studij filozofije i teologije pod nazivom Academia posegana. Požega bilježi konstantni, ali ipak polagani rast, možda malo i previše spor. Dakle, status kraljevskog slobodnog grada nije uvijek bio garancija gospodarskog napretka. U 19. st. grad prerasta u kulturno središte. Sve do dolaska željeznice krajem 19. st. grad je prometno izoliran. Od tada povezan je s posavskom i podravskom prugom, a otvaraju se i proizvodni pogoni (Jukić, 2015). Bio je urbano središte civilnog dijela Istočne Hrvatske uz naravno Osijek. Godine 1699. tamo se osniva i prva gimnazija u Slavoniji, dakle razvijaju se u gradu i obrazovne funkcije (Balog, 2013). Radilo se o naselju koje ima kontinuitet srednjovjekovnog kraljevskog grada i osmanskog gospodarsko-upravnog središta. Ipak, zbog višekratnih paleža i pustošenja nije ostalo gotovo ništa od srednjovjekovne i osmanske faze. Ipak, dio utjecaja i funkcija Požege pretilo se i na novovjekovno razdoblje, pa je tako od strane vlasti istaknuta kao jedna od ključnih točaka koju treba sačuvati od eventualnog ponovnog osmanskog osvajanja. Zbog slabijeg prometnog položaja, odnosno riječne zapuštenosti i nesigurne cestovne povezanosti, u 18. st. Požega donekle stagnira, iako ima status komorskog trgovišta. Tek kasnije prometni joj se položaj popravlja, izgradnjom vicinalne željeznice kojom se povezuje sa Siskom. Nakon kršćanskog oslobođanja tog područja, habsburške vlasti prvotno nisu htjeli priznati prijašnje povlastice Požežanima, no kasnije su se predomislili. Tako Marija Terezija nakon obnavljanja županija 1745. godine, obnavlja status slobodnog i kraljevskog grada Požege (Marković, 2002). Razvoj se tada intenzivira jer Požega postaje županijsko

središte, kao i ranije, što pokazuje kontinuiranu važnost ovoga grada. Polako se vremenom rješava vojnih elemenata koji su ju kočili. Uz administrativnu funkciju, u prilog daljnjem napretku ide postojanje crkvenih redova i gospodarski razvoj. U 19. st. također ima ulogu administrativnog, ali i kulturnog centra regije. U drugoj polovici 19.st. narastao je grad na oko 5000 stanovnika (Čoralić, 2013).

Ranije, u ratovima za oslobođenje Slavonije od Osmanlija došlo je do demografskih promjena zbog bijega osmanskog stanovništva i povratničkih selidbi. To je sukcesivno utjecalo na gradove i općenito nodalno-funkcionalnu strukturu kroz 18. pa i 19.st. Mnoga su sela opet opustjela, dok su neka ponovno naseljena. Dobar takav primjer su Vinkovci, kada je okolno seosko stanovništvo odlučilo napuštati svoje domove i doseliti u Vinkovce koji su onda krajem 18. st. prerasli u grad (Marković, 2002). Napredak modernih Vinkovaca započet u 18. st. bio je posljedica toga što su upravo Vinkovci određeni kao urbano središte Slavonske krajine. Tada u grad dolaze različiti doseljenici, a pogotovo nakon uspostave željezničke pruge kada dolaze i strani radnici. Prema nekim izvorima iz 1866. godine u Vinkovcima živi 3113 stanovnika (Marković, 2002). Oko Vinkovaca nalazila su se samo neka manja naselja: Mirkovci, Jarmina, Ivankovo, Stari Mikanovci, Vođinci, Andrijaševci, Šiškovci. Mnoga od tih sela postoje i danas. Ono se u 18. st. razvija kao jedno od vojnokrajiških središta: „Vinkovci su 1747. postali sjedištem 7. brodske pješačke pukovnije, 1765. dobili su status vojnoga komuniteta, a stanovništvo je razdvojeno na graničare ratare i građane, koji su imali svoju civilnu vlast – magistrat. Kantonskom regulacijom 1787. Vinkovci su ostali bez statusa slobodnoga vojnoga komuniteta. U Vinkovcima, kao vojnokrajiškome gradu, uprava je bila strogo centralizirana, a sve važne odluke dolazile su iz bečkih upravnih instancija (Lazanin, 2007, 226).“

Razvoj Vinkovaca iz 20. i 21. st. , kao i Vukovara, svoje ishode ima u 19. st., jer se tada razvijaju gospodarske i kulturne funkcije na koje se u 20. st. nadovezuju industrijske. Nakon odlaska Osmanlija u Vinkovcima zbog imigracijskog učinka dolazi do ekspanzije urbanih obilježja grada zbog povećanja stanovništva. Tome je pripomogao i dobar prometni položaj, zbog kojega su Vinkovci jedno od važnijih naselja Vojne krajine (Lazanin, 2007). Osnivanje klasične gimnazije te župne crkve svjedoče o Vinkovcima kao kulturno-prosvjetnom središtu (Balog, 2013). Na razvoj je utjecala izgradnja važnog željezničkog pravca Zagreb-Slavonski Brod-Vinkovci pa prema Vukovaru i Osijeku, a utjecaj je imala i drvna industrija kao u nekim drugim gradovima (Balog, 2013). Vinkovci u 19. st. predstavljaju gospodarsko i kulturno središte u prostoru križanja dunavskog i savskog slijeva, iako se razvijalo kao agrarna aglomeracija. Kroz 19. st. ipak se počinju sve više razvijati kao gradsko naselje s mnogim javnim i kulturno-

obrazovnim institucijama. Također, imali su funkciju drvnog i kožarskog industrijskog središta u okolici te su 1900. godine brojali više od 8 000 stanovnika (Milić, 2006).

4.6. 20. stoljeće

Razvoj nodalno-funkcionalne organizacije Istočne Hrvatske i neke promjene unutar nje u počecima 20. st. može se donekle pratiti i po podetapama. U razdoblju 1880. – 1921. najbrže se razvijao Slavonski Brod, Vinkovci isto koje postaju važno željezničko čvorište. Osijek se tu ističe zbog Drave, kao ogranka dunavskog plovidbenog sustava. Značajan je i kao žarište industrijskog razvoja i željezničkog prometa. Osim toga, po završetku rata u gradu se osniva štedionica. Nakon Prvog svjetskog rata, grad malo gubi na prometnoj važnosti, jer se našao izvan tada dominantnog posavskog prometnog pravca što utiče na njegov gospodarski pad. Ipak uz sve to ostaje drugi najjači industrijski centar u Hrvatskoj iza Zagreba s oko 27 000 stanovnika. Na Donji Miholjac početkom 20. st. upliva ima i željeznička povezanost grada s Pečuhom te most preko Drave i mlinska industrija (Jukić, 2015). Na njega su negativno utjecali ratovi 20. st. te rasap Carstva, jer postaje odsječen i tek pogranični grad. U tom razdoblju važnu školsku funkciju za okolicu imala je Nova Gradiška s gimnazijom koja je bila tada jedina srednjoškolska ustanova na širem području. Beli Manastir se dobro razvija i postaje središte Baranje. Neki su gradovi očigledno nakon rata i u novim okolnostima prosperirali dok je kod nekih prisutna dekrementacija važnosti (Crkvenčić, 1976).

Za razliku od primorskog dijela u kontinentskom dijelu Hrvatske gradovi su početkom 20. st. općenito imali izrazitiju ulogu u industriji. Uz već spomenute Osijek i Miholjac, u ovome razdoblju se od većih naselja još izdvajaju Slavonski Brod, Požega i Vukovar. Političke promjene nakon „Velikog rata“ i gospodarske prilike u novoosnovanoj državi i kasnije Kraljevini, utjecale su na urbanu mrežu na hrvatskom tlu. U nezgodnoj situaciji u novonastalim prilikama našao se Osijek. Grad koji je u Austro-Ugarskoj bilježio intenzivnu dinamiku razvoja, povlačenjem državne granice u Baranji i kod slavonske Podravine dezintegriralo se njegovo gravitacijsko područje u dva državna područja. Analogno tome, neke prometne, trgovačke i druge veze granica je prekinula što se negativno odrazilo na Osijek. 20. st. uglavnom se negativno odrazilo i na Viroviticu. Ratovi su donijeli krizu, a raspadom Carstva grad je ostao na međunarodnoj granici (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Utjecaj na stanovništvo i gradove ili njihove okolice u Istočnoj Hrvatskoj početkom 20. st. imala je i kolonizacija. Bila je karakteristična i imala utjecaje za kotareve Batina, Darda, Donji Miholjac, Valpovo, Đakovo,

Našice, Brod, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek, Slatina, Požega, Virovitica i Vukovar. Možemo reći zapravo za većinu područja današnje Istočne Hrvatske da je kolonizacija imala udjela u daljnjem razvitku (Mimica, 2009).

U razdoblju 1921. – 1945. gradovi središnje i sjeverne Slavonije slabe zbog prebacivanja prometnog težišta na posavski pravac i pruge Zagreb-Beograd (Crkvenčić, 1976). Iznimke su gradovi Slavonski Brod i Vinkovci. U Slavonskom Brodu osniva se tvornica vagona, strojeva i mostova pa je ovo naselje ne samo u Istočnoj Hrvatskoj već i cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, jedno od najjačih industrijskih središta (Jukić, 2015). Taj napredak staje za Drugog svjetskog rata, no u socijalističkoj Jugoslaviji se obnavlja novim industrijskim pogonima (Đuro Đaković, Oriolik i slično). Na Osijek negativno utječe i odvajanje baranjskog prostora prema Vojvodini, što mu slabi gravitacijski potencijal. Kasnije se Osijek uzdigao u kulturnim funkcijama. U Osijeku je djelovalo jedno od četiriju državnih kazališta u čitavoj NDH. Prilike u 20. st. negativno su se odrazile na grad Požegu. Prvenstveno ukidanjem županije 1923. godine i promjenom imena u Slavenska Požega narušava se nominalni identitet grada i koči njegov razvoj, a u suvremeno je doba zbog geografskog položaja ostala izvan tranzitnih prometnih pravaca (Balog, 2013). U Vukovaru na razvoj grada veliki je utjecaj industrijskog pogona Bata od 1931. godine. Kobni događaji iz 20. st. usporili su takav potencijalno odličan razvoj grada (Balog, 2013). Rani industrijski razvoj u slavonskim gradovima nije se uspio u potpunosti proširiti, zbog nedostatka kapitala u međuratnom razdoblju. Tada je taj napredak bio kočen i od strane velikosrpske politike unutar Kraljevine Jugoslavije i upravnih reformi koje su se provodile (Jukić, 2015).

4.6.1. Socijalizam

U vrijeme socijalističke Jugoslavije u Istočnoj Hrvatskoj glavnu ulogu industrijskih središta imaju Osijek, Vukovar i Slavonski Brod. Također, u socijalističkoj Jugoslaviji dolazi do promjene, odnosno oblikovanja nove urbane mreže. Ona se formirala kroz sporu promjenu naslijeđene urbane mreže uz novi faktor, odnosno jaču industrijalizaciju koja je potaknula urbani razvoj nekih središta. Pristup tom oblikovanju imao je planski karakter gdje je definirana hijerarhija i funkcije gradova, a na taj je način došlo do formiranja šest glavnih tipova gradskih centara (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Radilo se o centrima od preko 100 000 stanovnika do malih centara koji su brojali oko 2000 stanovnika. Na prostoru Istočne Hrvatske opet je najdinamičniji razvoj ostvario Osijek. Grad je ojačao svoj položaj i gravitirao mu je čak dio Vojvodine, što se naravno mijenja nakon raspada države što u tom kontekstu negativno utječe

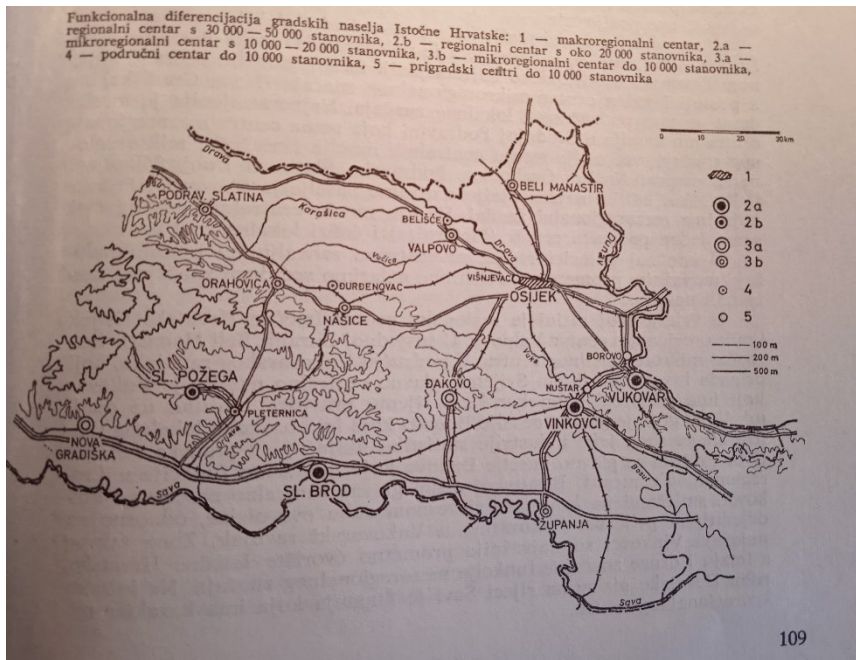
na grad (Jukić, 2015). Sve je to utjecalo na novu teritorijalno-prostornu organizaciju kojoj je jedan od ciljeva bio i ustrojavanje učinkovitog upravnog sustava. Hrvatska je podijeljena u 11 općina od kojih je jedno od sjedišta bilo i u Osijeku. Te su se zajednice općina sastojale od više manjih općina (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015).

U razdoblju od 1961. do 1971. uloga Osijeka porasla je, pogotovo prema bližim gradovima Vukovaru i Vinkovcima, Đakovu i Belom Manastiru. Osijek se nije uspio kvalitetno povezati sa svim centrima makroregije. Udaljenija mjesta poput Slavenskog Broda i Požege, ostala su relativno slabo vezana s Osijekom kao makroregionalnim središtem. Osijek je također bio glavno pretovarno središte Istočne Hrvatska odmah iza Vukovara. U riječnom prometu također vrlo uspješan, ali opet po toj funkciji Osijek je iza Vukovara u Slavoniji (Crkvenčić, 1976). Vukovar je kasnije u periodu socijalističke Jugoslavije svoj poprilično brzi razvoj temeljio na industrijskim pogonima Borova i Vuteksa. No, onda je krajem tog perioda i početkom Domovinskog rata taj rast naglo zaustavljen i Vukovar je kao grad općenito teško stradao u ratnim razaranjima. Od toga se grad nikada nije oporavio i dosegao prijeratnu gospodarsku jačinu (Jukić, 2015). U Virovitici poslije Drugog svjetskog rata dio industrije je obnovljen i vraćen je gospodarski potencijal gradu. Taj ekonomski zamah temeljili su na proizvodnim pogonima za šećer u tvornici Viro, metalnoj industriji i proizvodnji pekarskih proizvoda. Orahovica je veliki zamah doživjela u drugoj polovici 20. st. s drvnom industrijom i proizvodnjom keramike (Jukić, 2015). Ilok nakon polovice 20. st. razvija industriju namještaja i tekstila, ali slabi za vrijeme Domovinskog rata zbog okupacije. Županja u međuratnom razdoblju stagnira, no zato se jače industrijalizira nakon Drugog svjetskog rata. U drugoj polovici 20.st. grad Beli Manastir obilježava nagli razvoj koji staje za Domovinskog rata. Slatina se u 20.st. razvija kao posjed Draškovićevih, a nakon stradanja i nazadovanja za Drugog svjetskog rata u gradu se uz drvenu razvijaju i druge vrste industrije. Na kraju stoljeća opet stradava u Domovinskom ratu (Jukić, 2015).

Osijek je u drugoj Jugoslaviji zadržao položaj vodećeg regionalnog centra koji okuplja bitne funkcije i kojemu najveći dio regije gravitira. Još 1962. g. osnovan je Osječki kotar s formiranim prostorno-funkcionalnim prostorom. Kada se govori o centralnosti naselja, tada je postojalo 65 naselja na promatranom području koja su zadovoljavala minimum od pet osnovnih funkcija: mjesni ured, osnovnu školu, zdravstvenu stanicu, poštu i trgovinu. Bognar ih je izdvojio u pet kategorija. Prvo su lokalni centri poput Cerne, Ivankova, Kneževih Vinograda, Koške... Drugo su područni centri poput Đurđenovca, Čepina, Dalja i posebno zanimljivog ovdje Iloka. Dakle naselje koje je u srednjem vijeku imalo jako veliki značaj, do 21. st. je

prestalo biti toliko značajno, nalazi se tek u 2. kategoriji centralnih naselja od 5, koliko ih je ukupno. Treće su mikroregionalni centri poput Belog Manastira, Donjeg Miholjca, Orahovice, Valpova, Županje, Nove Gradiške i Đakova. Potonje naselje je u srednjem vijeku bilo sjedište čitave bosanske biskupije, a u 20. st. je tek u 3. kategoriji centralnosti i broja funkcija. Dakle, isto je kao Ilok pod utjecajem povijesnih okolnosti izgubilo je na važnosti u prostoru. U četvrtu kategoriju mezoregionalnih centara spadaju: Vukovar, Slavonska Požega, Brod i Vinkovci. Iako je područje Vinkovaca, nakon slavnog razdoblja Cibalae, gotovo potpuno izgubilo značenje u srednjem vijeku, do 20. st. naselje se kako vidimo ponovno diglo skoro do najveće razine centraliteta. Najvišu, 5. kategorija centraliteta ostvario je regionalni centar, grad Osijek (ur. Cvitanović, 1975).

Takva struktura naselja pokazuje kako uglavnom na tom prostoru prevladavaju naselja nižeg centraliteta te da je prostorni raspored centara bio neravnomjeran, jer podravski i baranjski prostor nemaju niti mezoregionalne centre. Zapadni dio ove regije ima manje centara, nego istočni dio, a to je vezano uz problematiku prometne povezanosti tog prostora. Osim toga na zapadnom dijelu je manja centralnost i važnost naselja što se može vidjeti na 8. slici, koja pruža nešto drugačiju kategorizaciju naselja nego što je ranije opisano, ali hijerarhijski raspored je zapravo isti. Ona jako dobro prikazuje i prostorni raspored naselja. Valpovo, iako je bilo općinski centar, određene funkcije su mu sputavane zbog blizine Osijeka, koji je veći dio toga koncentrirao unutar grada. Iako je Osijek nedvojbeno bio središte čitave Istočne Hrvatske, neki krajnji dijelovi regije ipak su počeli više gravitirati prema Zagrebu nego Osijeku. Osim toga, Osijek je u regiji Istočne Hrvatske zapravo smješten pomalo periferno, no ipak se uspio nametnuti kao njezino žarište zbog dugačke gradske tradicije, i na tom se primjeru odlično vidi važnost i utjecaj povijesnih okolnosti na nodalno-funkcionalnu organizaciju ovog prostora sve do današnjih dana (ur. Cvitanović, 1975).

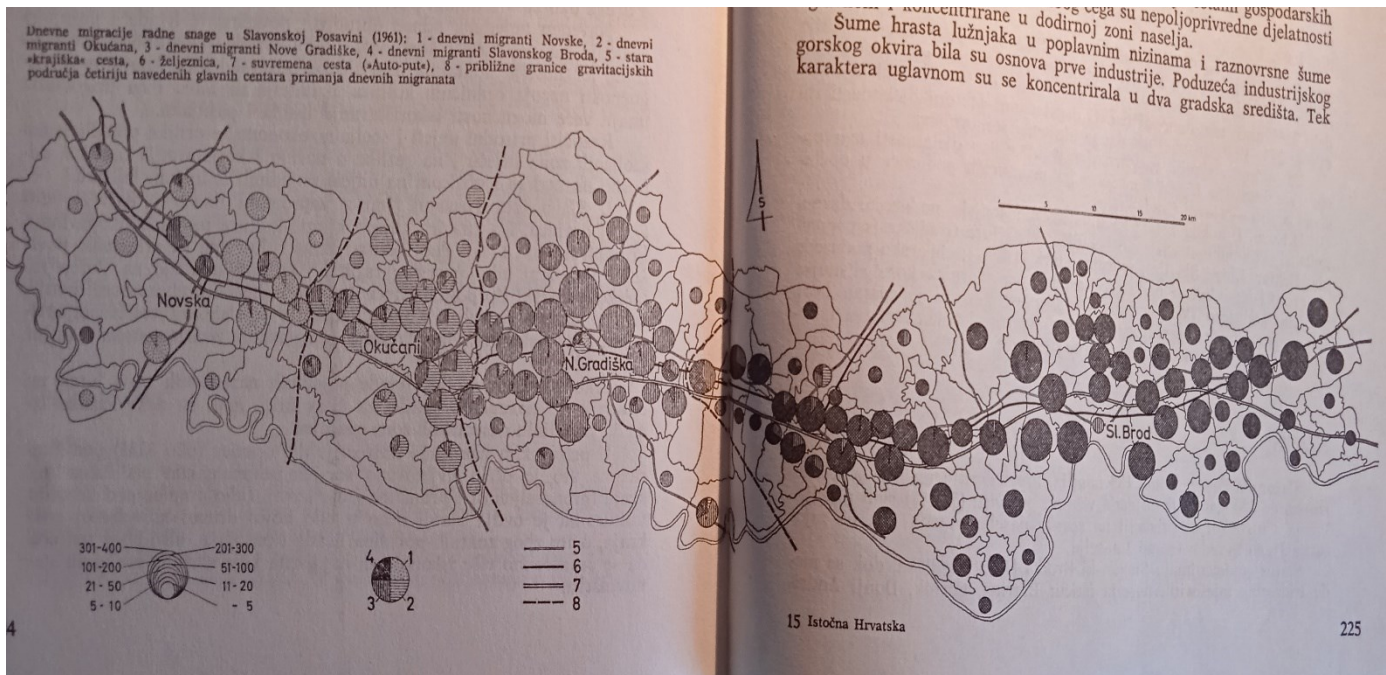

Sl. 8. Funkcionalna diferencijacija gradskih naselja Istočne Hrvatske 1970-ih

Izvor: ur. Cvitanović, 1975.

Istočnije od Osijeka kao najvažniji grad ističe se Vukovar. Uostalom, nakon Osijeka i Slavenskog Broda to je bilo treće naselje Istočne Hrvatske po veličini. Imao je do rata snažnu industrijsku funkciju s 8 industrijskih poduzeća, ali i prometno značenje uz Dunav što ga kontinuirano prati kroz povijest. Tu se još ističe i Borovo sa svojim stambenim funkcijama i povijesno važno naselje Ilok. U Đakovačkom kraju, jedino Đakovo ima status grada, ostalo su bila seoska naselja. Uz njega funkcijsku mrežu naselja tog područja sačinjavali su manja naselja: Gorjani, Semeljci i Levanjska Varoš. U Bosutskoj nizini gradsku osovину činili su Vinkovci, Županja i Nuštar. U podravskom dijelu Slavonije, isticali su se samo manji centri. Našice su imale i neke prometne funkcije jer su u blizini prolazile pruge Zagreb-Osijek i Osijek-Našice-Slavonska Požega, a uz to i podravska cestovna magistrala. Slatina je bila od stanovite prometne važnosti zbog nekoliko prometnica. Tu je prolazila pruga i cesta relacije Zagreb-Osijek te manje lokalne ceste smjerova Slatina-Miholjac i Slatina-Voćin-Slavonska Požega. Od manjih naselja valja spomenuti Đurđenovac i Orahovicu. Iako je Slavonska Posavina imala samo dva grada prema funkcionalnoj klasifikaciji imala je dobro razvijenu mrežu centralnih naselja. Slavonski Brod bio je centar istočnog dijela Posavine, a Nova Gradiška zapadnog dijela. Dakle, Posavina je imala relativno pravilan raspored i raspodjela centara te gravitacijskih područja. To se odlično vidi iz 9. slike, koja prikazuje gravitacijska područja Slavenskog Broda

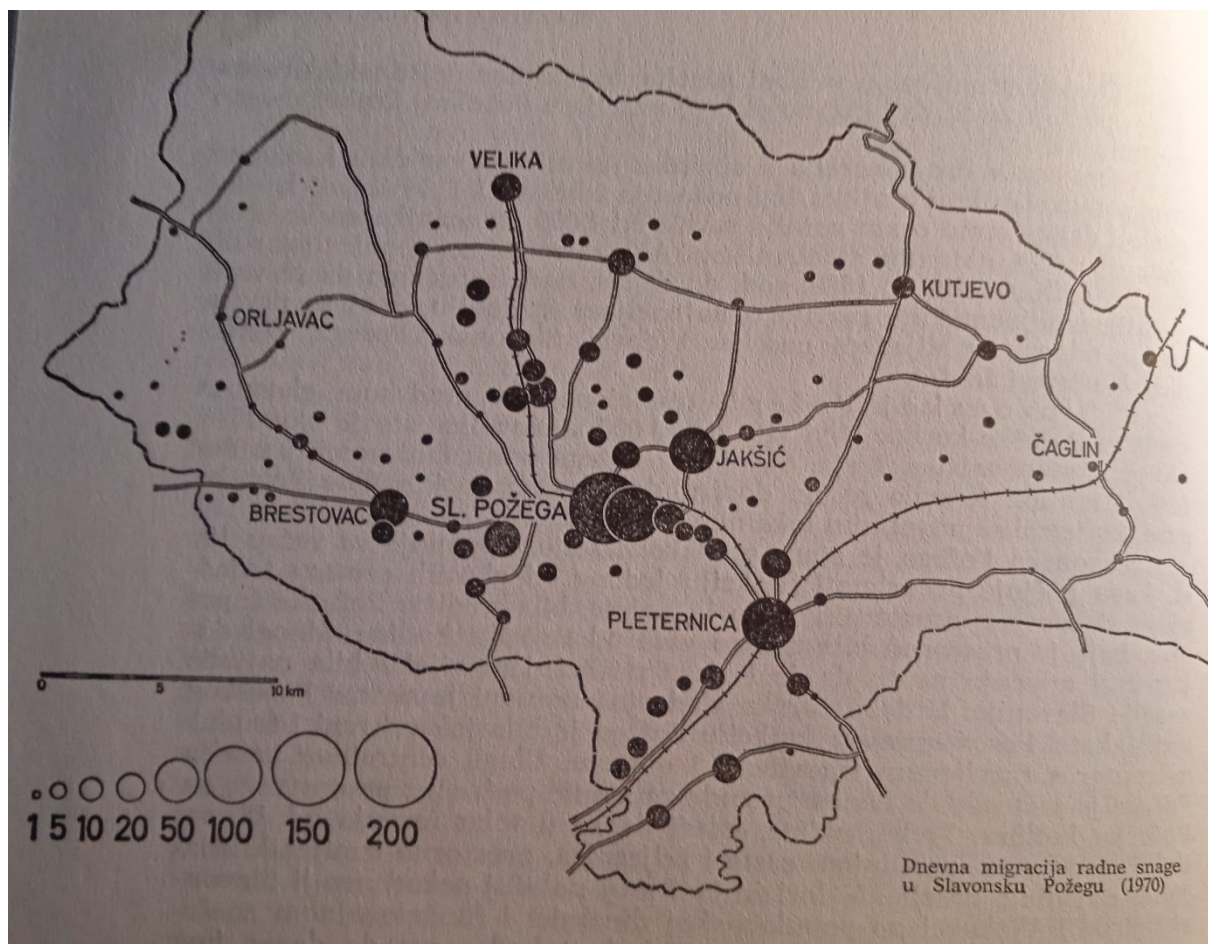
i Nove Gradiške, odnosno migracije radnika prema tim gradovima. Relativno je dobro raspoređena i mreža naselja nižeg reda centraliteta (ur. Cvitanović, 1975).

Sl. 9. Dnevne migracije radnika u Slavonkoj Posavini 1970-ih

Izvor: ur. Cvitanović, 1975.

U Baranji najvažnije naselje je bio Beli Manastir. Tomu je pripomogao i dobar prometni položaj uz cestu od Osijeka, pa prema državnoj jugoslavensko-mađarskoj granici. Također, prolazio je tu i željeznički pravac Osijek-Pečuh. Tada je egzistirao kao općinski centar uz neke industrijske funkcije s obzirom na tvornicu šećera. Drugo po važnosti je Darda s obzirom da se u blizini nalaze pogoni PIK-a Belje. Uz ova dva naselja u tadašnjoj Baranji valja istaknuti Batinu te Kneževe Vinograde. U području Osijeka i šire okolice, postajala su još samo dva grada uz Osijek: Valpovo i Belišće. Potonje naselje imalo je neke industrijske funkcije zbog drvoprerađivačkog kombinata, koji je tada funkcionirao. U Požeškoj kotlini naravno izdvaja se tada Slavenska Požega kao najveće i najvažnije naselje, zbog industrijskih funkcija i nekih kvartarnih poput školstva i uprave. Također, to je područje bilo glavni gravitacijski centar požeške kotline (10. slika) (ur. Cvitanović, 1975).

Sl. 10. Dnevna migracija radne snage u Slavonsku Požegu oko 1970. godine

Izvor: ur. Cvitanović, 1975.

4.7. 21. stoljeće

Raspalom Jugoslavije neka su mjesta smanjila svoj gravitacijski utjecaj poput Osijeka i Slavenskog Broda. Vukovaru se smanjio značaj zbog ratnih razaranja (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Do 1992. godine prostor Istočne Hrvatske bio je fragmentiran na 14 općina: Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek, Požega, Slavonski Brod, Slatina, Valpovo, Vinkovci, Vukovar i Županja. To se promijenilo s uspostavom županijskog sustava u RH. Tada je prostor podijeljen između 5 županija: Vukovarsko-srijemske, Osječko-baranjske i Brodsko-posavske županije, koje u cijelosti ulaze u prostor Istočne Hrvatske, te između Požeško-slavonske i Virovitičko-podravne županije (Živić, 2003). U nodalno-funkcionalnom kontekstu Istočnu Hrvatsku otprilike obuhvaća Osječka makroregija, kao jedna od četiriju makroregija Hrvatske. Dok se na nižim organizacijskim razinama prožimaju utjecaji različitih regionalnih ili subregionalnih središta:

Vukovar, Slavonski Brod, Đakovo, Našice, Požega (Živić, 2003). Vukovar, nakon razaranja u Domovinskom ratu nije se uspio u potpunosti oporaviti do današnjih dana. Požega se također nije snašla u novim okolnostima i još uvijek ima problem relativne prometne izoliranosti, jer je ostala po strani u odnosu na suvremene magistralne slavonske i hrvatske prometnice.

U suvremenoj hrvatskoj urbanoj mreži jedan od problema je neravnomjeran red veličine naselja zbog monocentrične urbane strukture predvođene Zagrebom. U Istočnoj Hrvatskoj tako postoji samo jedno makroregionalno središte u Osijeku. Ostalo su manja naselja, nižega ranga. Neki kao rješenje tog problema za budućnost predlažu različite drugačije podjele i raspodjelu centralnih funkcija (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Tako je različitim povijesnim procesima i utjecajima došlo do formiranja moderne nodalno-funkcionalne organizacije kakvu danas imamo u Istočnoj Hrvatskoj. Mnogi njezini elementi od prometnica do važnosti pojedinačnih naselja, naslijeđeni su iz prošlosti. Stoga je bitno kada se raspravlja o kulturnom krajobrazu nekog prostora, a u ovome slučaju njegovom nodalno-funkcionalnom dijelu, proučiti i njegov povijesni aspekt kako bi se dobila cjelokupna slika.

5. Zaključak i referiranje na istraživačka pitanja

Zaključak je ovdje ujedno i svojevrzni odgovor na istraživačka pitanja koja su postavljena na početku rada kao primarni cilj: 1. Koji su faktori utjecali na promjene u urbanoj mreži Istočne Hrvatske kroz povijest? 2. Postoji li kontinuitet u centralitetu naselja Istočne Hrvatske? 3. Kako je historijsko-geografski razvoj Istočne Hrvatske utjecao na suvremenu organizaciju prostora? Sekundarni cilj rada bio je pomoću anketnog upitnika utvrditi zastupljenost i načine realizacije teme diplomskoga rada u nastavi geografije na istraživanom području. Anketa je poslana više puta svim osnovnim i srednjim školama u pet istočnohrvatskih županija. Također, poslana je i voditeljima Županijskih stručnih vijeća koji su zamoljeni da prosljede anketu svojim članovima. Anketa se još postavila i u određene stranice na platformi Facebook kako bi se što više ljudi odazvalo. Na kraju prikupljeno je 50 odgovora. Nije se uspjelo utvrditi koliki je to postotak od ukupnog broja svih profesora u pet istočnohrvatskih županija, jer nisu svi voditelji Županijskih stručnih vijeća odgovorili na to pitanje. Rezultati i interpretacija ankete obrađena je u 2. poglavlju ovoga rada pa se neće detaljnije obrazlagati ovdje u zaključku.

Različiti faktori i događaji kroz povijest utjecali su na promjene u urbanoj mreži. Još u antičko doba Rimljani su uspostavili na prostoru današnje Istočne Hrvatske urbanu mrežu koja je bila dobro povezana komunikacijskim kanalima, cestama i riječnim prometnim pravcima. Od onih

koji su tada imali najviše utjecaja ističu se Mursa (Osijek), Cibalae (Vinkovci) te Sirmij (Srijemska Mitrovica). Rimska prisutnost na tom prostoru dakle donijela je mir i stabilnost te je poticala razvijanje urbanih karakteristika na tom prostoru. Njihova regresija zbog dolaska novih doseljenika negativno se odrazila na urbanu mrežu. Odvijao se proces deurbanizacije i rimski urbani pejzaž je propadao, odnosno prekinuo se urbani kontinuitet naselja. Tek u razvijenom srednjem vijeku, počela se djelomice obnavljati ne urbana, već samo mreža naselja čiji karakter ne možemo u potpunosti prihvatiti kao urbani. Ipak, takva obnova naseljenosti i to uglavnom na mjestima gdje je ranije već postojala naseljenost, potaknula je daljnji razvoj, odnosno pozitivno je utjecala i dala zamah budućoj urbanizaciji. Ulaskom hrvatskih zemalja u zajednicu s Arpadovićima, neka mjesta dobivaju statuse slobodnih kraljevskih gradova na području Istočne Hrvatske te se polako obnavlja ili bolje rečeno stvara nova urbana mreža. Nakon dolaska Osmanlija dijelovi te mreže se i dalje razvijaju, a neki propadaju. Ipak se generalno može reći kako je za Istočnu Hrvatsku prisutnost Osmanlija ostavila dobar utjecaj na urbanu mrežu. Nakon njihova povlačenja i ratova Habsburgovaca za oslobođenje, samo se nastavlja urbani razvoj, a ponegdje nastaju i sasvim nova naselja poput Nove Gradiške na području tadašnje Vojne krajine. Također, ta se nodalno-funkcionalna organizacija i urbani razvoj intenzivira još više u 19. st. zbog gradnje željezničke mreže te lociranjem industrijom u gradovima koji rastu. U 20.st. situacije su često specifične za pojedinačne gradove, neki bolje prosperiraju u novoj jugoslavenskoj kraljevini, a neki lošije poput Osijeka recimo. Neki gradovi poput Vukovar kroz 20.st. jako stradavaju u ratnim zbivanjima. Ipak urbana mreža formirana kroz stoljeća uspjela je zadržati i konsolidirati svoj izgled do 21. st. i onoga kako danas izgleda.

Postoji određeni kontinuitet u važnosti i centralitetima naselja Istočne Hrvatske, ali ne od uvijek. Na prijelazu iz antike u rani srednji vijek jasan je diskontinuitet, osim toga mnoga su naselja u potpunosti nestala pa su se kasnije samo na istom mjestu podigla potpuno nova naselja koja nemaju vezu s prethodnima. Od srednjeg vijeka pa do današnje urbane mreže neka naselja imaju kontinuitet poput Osijeka, Vukovara, Vinkovaca koji je tada bio Sveti Ilija, Đakova. Iako su se njihove uloge i funkcije mijenjale kroz povijest, pa čak i njihova veličina ili izgleda, to su suštinski ostala ista naselja na istome mjestu. Kao što se može zaključiti iz svega napisanog u prethodnom dijelu zaključka, historijsko-geografski razvoj imao je veliki utjecaj na izgled današnje nodalno-funkcionalne organizacije Istočne Hrvatske. Sve nabrojane promjene i utjecaji u prošlosti ostavili su nekoga traga na urbanu mrežu tog prostora, a neki elementi su vidljivi i u recentnom razdoblju. Događaji iz povijesti u kombinaciji s geografskom

determiniranošću, neka su naselja bolje, a neka lošije iskoristila. Stoga je današnja konstelacija u odnosima naselja zapravo izravna posljedica historijsko-geografskih procesa.

Literatura

1. Balog, Z., 2013: *Gradovi kontinentalne Hrvatske : stil grada : tragovima identiteta hrvatskih gradova*, Veda, Križevci.
2. Blagojević, A., 2008: Zemljopisno, povijesno, upravno i pravno određenje istočne Hrvatske – korijeni suvremenog regionalizma, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 29 (2), 1149-1180.
3. Crkvenčić, I., 1976: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske : geografska analiza*, Školska knjiga, Zagreb.
4. Cviko-Hafizović, F., 1994: Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka - urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću, *Historical contributions = Historische Beiträge*, 13 (13), 27-76.
5. Cvitanović, A., 1974-1975: *Geografija SR Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb.
6. Čoralić, L., 2013: *U potrazi za mirom i blagostanjem : hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Matica Hrvatska, Zagreb.
7. Đurđević, G., 2012: Rimljani i Panonija – prilog poznavanju romanizaciji novog područja, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 4 (4), 8-14.
8. Glamuzina, N., 2013: *Urbana historijska geografija*, Filozofski fakultet sveučilišta u Splitu, Split.
9. Glamuzina, N., Fuerst-Bjeliš, B., 2015: *Historijska geografija Hrvatske*, Filozofski fakultet, Split.
10. Gračanin, H., 2011a: Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Cibala, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 11 (1), 7-30.
11. Gračanin, H., 2011b: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju : (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Plejada, Zagreb.
12. Gross, M., Szabo, A., 1992: *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Globus, Zagreb.
13. Jakša-Opačoč, V.(ed.), 2012: *Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb.
14. Jelaš, D., 2020: *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
15. Jukić, J., 2015: *Hrvatski gradovi: od antike do suvremenog doba*, Mozaik knjiga, Zagreb.
16. Komušanac, M., Šterc, S., 2010: Historijska geografija – temeljni identitet geografske discipline, *Hrvatski geografski glasnik* 72 (2), 123-139.
17. Kujundžić, M., 2014: Rimske Cibalae, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 6 (6), 22-29.

18. Lacković, F., 2014: Rimska Mursa, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 6 (6), 16-21.
19. Lazanin, S., 2007: Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća, *Migracijske i etničke teme*, 23 (3), 225-249.
20. Lukić, A., 2012: *Mozaik izvan grada: tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*, Meridijani, Samobor.
21. Magaš, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Meridijani, Samobor.
22. Marković, M., 2002: *Slavonija : povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Golden marketing, Zagreb.
23. Marković, M., 2003: *Istočna Slavonija : stanovništvo i naselja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
24. Matijašić, R., 2012: *Povijest hrvatskih zemalja u antici, Sv. 2 : Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam international, Zagreb.
25. Mažuran I., 1994: *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Školska knjiga, Osijek.
26. Milić, B., 2006: Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19. stoljeće, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 14 (2), 197-217.
27. Milotić, I., 2010: *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Hrvatsko društvo za ceste – VIA VITA, Zagreb.
28. Mimica, B., 2009: *Slavonija u XX. stoljeću*, V.B.Z., Zagreb.
29. Mimica, B., 2012: *Slavonija : zlatno srce Hrvatske : povijest Slavonije od antike do kraja XX. Stoljeća*, Dušević & Kršovnik, Rijeka.
30. Močanin, N., 2001: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
31. Pinterović, D., 1978: *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Centar za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Osijek.
32. Sanader, M., 2001: *Antički gradovi u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Zagreb.
33. Sršan, S., 2007: *Stanovništvo i župe u Slavoniji 1745.- 1774.*, Državni arhiv u Osijeku.
34. Taube, F., Sršan, S., 2012: *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema : Leipzig, 1777., 1778.*, Državni arhiv u Osijeku : Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, Osijek.
35. Turkalj, J., Švoger, V., 2016: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, Matica Hrvatska, Zagreb.
36. Vresk, M., 1986: *Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb.
37. Živić, D., 2003: Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske, *Migracijske i etničke teme* 19 (1), 71-95.

Popis izvora

A short history of Aquincum, 2022: <http://www.aquincum.hu/en/muzeumtori/aquincum-tortenete-roviden/> (12. 8. 2023.)

Pannonia Secunda, 2023:
https://en.wikipedia.org/wiki/Pannonia_Secunda#/media/File:Pannonia_secunda.png (12. 8. 2023.)

Statistički ljetopis Republike Hrvatske iz 2018. godine:
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2018/sljh2018.pdf (26. 8. 2023.)

PRILOZI

Popis slika

Sl. 1. Prostorna organizacija Istočne Hrvatske u 3. stoljeću.....	14
Sl. 2. Vodeća centralna naselja Istočne Hrvatske u antici.....	17
Sl. 3. Raspored antičkih naselja u Panoniji Secundi.....	18
Sl. 4. Prostorna disperziranost burgova u srednjem vijeku u današnjoj Istočnoj Hrvatskoj....	23
Sl. 5. Istočna Slavonija sa Srijemom na geografskoj karti W. Laziusa iz 1556. godine.....	34
Sl. 6. Veduta osmanskog Osijeka, bakrorez iz 1680. godine.....	36
Sl. 7. Hijerarhija gradova Istočne Hrvatske prema broju stanovnika u 19. stoljeću.....	41
Sl. 8. Funkcionalna diferencijacija gradskih naselja Istočne Hrvatske 1970-ih.....	56
Sl. 9. Dnevne migracije radnika u Slavonskoj Posavini 1970-ih.....	57
Sl. 10. Dnevna migracija radne snage u Slavonsku Požegu oko 1970. godine.....	58

Anketa: Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske

ANKETA U SVRHU ISTRAŽIVANJA KOJE SE PROVODI ZA POTREBE PISANJA DIPLOMSKOGA RADA NA GEOGRAFSKOME ODSJEKU PRIRODOSLOVNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Autor: Matko Vranić, student 5. godine geografije i povijesti

Koje zvanje ste stekli po završetku studija?

Zaokružite koje predmete predajete u školi?

geografija

geografija i povijest

Navedite u kojoj županiji radite.

Koliko često tijekom nastavne godine obrađujete temu Nodalno-funkcionalna organizacija Istočne Hrvatske

- a) nijednom
- b) Jednom
- c) dvaput
- d) tri ili više puta

Što mislite, koliko je važna ova tema za nastavu geografije?

- a) uopće nije važna
- b) malo je važna
- c) važna je
- d) Iznmno je važna

Objasnite ili obrazložite svoj odgovor na prethodno pitanje.

Kada obrađujete tu temu, bavite li se i pitanjem kako je došlo do današnje Nodalno-funkcionalne organizacije, odnosno njezinim povijesnim aspektom?

Planirate li u budućnosti više pažnje posvetiti ovoj temi u nastavi geografije?

- a) da
- b) ne

Vrednujete li ova znanja usmenim putem? _____

Vrednujete li ova znanja pismenim putem? _____

Objasnite/navedite primjere zadataka/pitanja kako provjeravate usvojenost ove teme kod učenika.

Koliko Vam je važno da učenici kvalitetno usvoje znanja o ovoj temi?

- a) Uopće mi nije važno
- b) Malo mi je važno
- c) Važno mi je
- d) Iznimno mi je važno

Kojim kriterijima se vodite kod vrednovanja ove teme?

Planirate li u budućnosti više pažnje i vremena posvetiti oko planiranja vrednovanja ova teme?

Koliko se slažete s idućom tvrdnjom: Gradivo o Nodalno-funkcionalnoj organizaciji Istočne Hrvatske obavezno bi se trebao više od jednom godišnje obrađivati na nastavi geografije, jer se radi o važnoj temi?

- a) Uopće se ne slažem
- b) Donekle se slažem
- c) Apsolutno se slažem

Hvala Vam na ispunjavanju ove ankete.

Priprema za nastavni sat

Gimnazija

**PRIPREMA ZA IZVOĐENJE NASTAVNOG SATA IZ
GEOGRAFIJEⁱ**

Ime i prezime učitelja/nastavnika: Matko Vranić

Datum izvođenja nastavnog sata: 2023.

Naziv nastavnog sata	Razvoj urbanih naselja i promjena funkcionalne strukture	
Razred	2.	
Tip sata (obrada, ponavljanje, vježbanje, provjeravanje, kombinirani)	Obrada (90min.)	
1. GEO SŠ B.2.5. Učenik analizira razvoj urbanih naselja, promjenu njihove prostorne i socioekonomske strukture.	Ishodi učenja	Zadaci kojima ću provjeriti ishode učenja u završnom dijelu sata
	<p>1. razlikuje gradske funkcije</p> <p>2. analizira promjenu funkcionalne strukture naselja na primjeru pet gradova Istočne Hrvatske</p> <p>3. vrednuje rad ostalih skupina</p> <p>4. samovrednuje svoj rad u skupini</p>	<p>1. i 2. Razmisli i napiši 4-5 rečenica o tome koje su funkcije grada u prošlosti bile dominantne, a koje su se izgubile s vremenom? Koje su funkcije danas dominantne, a u prošlosti ih nije bilo? Objasni uzroke funkcionalne transformacije analiziranih gradova Istočne Hrvatske.</p> <p>3. Što ste novo naučili slušajući kolege iz razreda? Koliko je to bilo korisno? Koju bi ste ocjenu dali za njihov rad?</p> <p>4. Što ste novo naučili čitajući nastavni materijal i radeći u skupini? Kakvo vam je bilo to iskustvo? Kako vam se sviđa takva aktivnost?</p>
2. Povezanost s očekivanjima MPT učiti kako učiti	<p>Uku B.4/5.2 .</p> <p>2. Praćenje</p> <p>Učenik prati učinkovitost učenja i svoje napredovanje tijekom učenja.</p> <p>Uku B4/5.4.</p> <p>4. Samovrednovanje/samoprocjena</p> <p>Učenik samovrednuje proces učenja i svoje rezultate, procjenjuje ostvareni napredak te na temelju toga planira buduće učenje.</p> <p>Uku D.4/5.2.</p> <p>2. Suradnja s drugima</p> <p>Učenik ostvaruje dobru komunikaciju s drugima, uspješno surađuje u različitim situacijama i spreman je zatražiti i ponuditi pomoć.</p>	
3. Povezanost s očekivanjima MPT osobni i socijalni razvoj	<p>Osr A.4.3.</p> <p>Razvija osobne potencijale</p> <p>Osr B.4.2.</p> <p>Suradnički uči i radi u timu.</p>	
4. Povezanost s očekivanjima MPT IKT	<p>Ikt B.4.3.</p> <p>Učenik kritički procjenjuje svoje ponašanje i ponašanje drugih u digitalnom okružju.</p> <p>Ikt C.4.3.</p>	

		<p>Učenik samostalno kritički procjenjuje proces, izvore i rezultate pretraživanja, odabire potrebne informacije.</p> <p>Ikt C.4.1.</p> <p>Učenik prati učinkovitost učenja i svoje napredovanje tijekom učenja.</p>
5. Povezanost s očekivanjima drugih MPT-a i/ili odgojno-obrazovnim ishodima drugih nastavnih predmeta		<p>Pov SŠ A.2.1.</p> <p>Učenik analizira društvene promjene i odnose između društvenih skupina u srednjem i ranom novom vijeku.</p>
Tijek nastavnog sata		
Etape sata	Cilj etape	Aktivnosti učenikaⁱⁱ (npr. čita, interpretira, gleda npr. video-isječak, sluša izlaganje, opisuje, obrazlaže, analizira, razlikuje, klasificira, istražuje, diskutira/raspravlja, surađuje, stvara „proizvod“ učenja - npr. sažetak, izvješće, grafički organizator, crtež, tablicu...; predstavlja „proizvod“ učenja...)
Uvod	<p>provjera predznanja i poticanje znatiželje</p> <p>najava cilja nastavnog sata</p>	<p>- Učenici na početku glavnog dijela sata kao stanoviti uvod i ponavljanje gledaju projiciranu sliku s ikonama suvremenih gradskih funkcija (Prilog 1.) i metodom razgovora iznose svoje ideje što njima prvo padne na pamet kada se kaže „gradske funkcije“. Što oni smatraju koje su sve funkcije potrebne za jedan grad?. To je uvod za glavni dio sata gdje će se baviti povijesnim gradskim funkcijama na primjeru 5 gradova i funkcionalnim promjenama.. Nakon toga učenici slušaju riječ-dvije nastavnika za najavu teme sata. (5 min)</p>
Glavni dio sata	<p>-naučiti različite gradske funkcije</p> <p>-razvijati vještinu interpretiranja podataka</p> <p>-razvijati vještinu rada na internetu</p> <p>-razvijati vještinu samovrednovanja</p> <p>-razvijati vještinu rada u skupini i međusobnog uvažavanja</p> <p>-naučiti temeljne procese urbanog razvoja na primjeru 5 gradova</p>	<p>- Učenici na početku glavnog dijela sata dobiju materijale za čitanje (Prilog 2.). Učenici su podijeljeni u 5 skupina po 4 učenika i svaka skupina čita tekst iz diplomskog rada o jednom gradu (Osijek, Vinkovci, Vukovar, Slavonski Brod ili Požega). Najprije svaki učenik čita dobiveni radni materijal, zatim dijele uloga tako da dvoje učenika pripremaju sintezu (sažetak) pročitanoga, dvoje pomoću svojih mobitela istražuju recentne funkcije grada kojeg obrađuju, ovisno u kojoj su skupini. Na kraju pripremaju završnu verziju što će ispričati svojim kolegama o gradu kojeg obrađuju i njegovim funkcijama od antike do danas (Prate funkcionalnu transformaciju). Usput trebaju izdvojiti 6 funkcija, po jednu funkciju za svaku etapu (antika, srednji vijek, osmansko razdoblje, 18. i 19. st., 20. st. i 21. st.), koje će zapisati kasnije na ploču u preglednu tablicu, a njihovi razredni kolege u bilježnicu. Uz pomoć školskog geografskog atlasa izrađuju na zajedničkom posteru skicu recentne nodalno-funkcionalne organizacije Istočne Hrvatske. (15 min)</p> <p>- Potom učenici, odnosno svaka skupina pred razredom prezentira rezultate rada uz eventualne korekcije nastavnika koji sve prati i po potrebi usmjerava učenike. Također, usput dopunjavaju skicu nodalno-funkcionalne organizacije na posteru dok ostali učenici prate u svojim atlasima, zapisuju natuknice (6 funkcija) s ploče i izrađuju svoju skicu. Svaka skupina ima za to 8 min. (8*5=40)</p>

Završni dio sata	primijeniti naučeno formativno vrednovanje	<p>1. dio (20 min.- 10 min. rad i 10 min. čitanje odgovora)</p> <p>- Učenici trebaju na temelju onoga što su čuli na satu i zapisali, obraditi funkcionalnu transformaciju grada kojeg nisu obrađivali u glavnom dijelu sata kroz 4-5 rečenica. Dakle, svaka skupina će na kraju odgovarati na pitanja vezano uz grad koji je obrađivala skupina do njih (tako će svaka skupina odgovarati za drugi grad i svi će gradovi biti obuhvaćeni). Na kraju svaka skupina, s obzirom da rade zajedno, pročita svoj odgovor koji su zajednički smislili za sljedeća pitanja: Razmisli i napiši 4-5 rečenica o tome koje su funkcije grada u prošlosti bile dominantne, a koje su se izgubile s vremenom? Također koje su funkcije danas dominantne, a u prošlosti ih nije bilo? Koji su bili neki od uzroka funkcionalne transformacije?</p> <p>2. dio završnog dijela sata učenici rade samostalno (10 min):</p> <p>-Učenici vrednuju sažetke ostalih grupa (Prilog 3.)</p> <p>-Na kraju rješavaju karticu za samovrednovanje</p>

OKVIRNI PLAN PLOČE:

Etapa	Osijek	Vinkovci	Vukovar	Slavonski Brod	Požega
antika	strateška	prometna	/	prometna	prometna
srednji vijek	trgovačka	trgovišna	obrambena	/	upravna
Osmansko razdoblje	sudska	slabe funkcije	riječna luka	/	upravna
18. i 19. st.	industrijska	željeznička	upravna	vojna	kulturna
20. i 21. st.	upravna	industrijska	industrijska	industrijska	upravna

Nastavne metode i oblici rada

metoda razgovora, metoda čitanja i rada na tekstu, metoda usmenog izlaganja, izravna i neizravna grafička metoda;
samostalni rad, rad u skupini

Nastavna sredstva i pomagala

Računalo, projektor, materijal za čitanje, powerpoint prezentacija, zidna karta Hrvatske, udžbenik, bilježnica, fotografije s prezentacije (Prilog 1.), kartica za samovrednovanje, osobni mobiteli, laser

Popis literature i izvora za učitelja/nastavnika

Kurikulum za nastavni predmet Geografije za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj:

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_145.html

Kurikulumi međupredmetnih tema: <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/medjupredmetne-teme/3852>

Klemenčić, M.: Atlas svijeta, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.

Gall H., Jukopila D., Kralj P.: Geo 2: Udžbenik geografije u drugom razredu gimnazija i strukovnih škola

Popis priloga

-powerpoint prezentacija

-Prilog 1.: <https://www.vectorstock.com/royalty-free-vector/set-of-simple-city-icons-vector-17256222>

VectorStock®

VectorStock.com/17256222

-Prilog 2.: Tekstovi iz diplomskog rada (u zasebnom dokumentu)

-kartica za samovrednovanje:

Procijeni koliko se ove tvrdnje odnose na tebe i tvoj rad tijekom sata. Zaokruži ponuđeni odgovor.

Svidjele su mi se aktivnosti na satu

- a) u potpunosti
- b) djelomično
- c) uopće ne

Rad u skupini pomogao mi je u boljem razumijevanju nastavnih sadržaja.

- a) u potpunosti
- b) djelomično
- c) uopće ne

Trudio sam se i nastojao što bolje riješiti zadatke.

- a) u potpunosti
- b) djelomično
- c) uopće ne

Za današnji sat sebi bih dao ocjenu:

- a) izvrstan b) vrlo dobar c) dobar d) dovoljan e) nedovoljan

Za današnji rad u skupini koju ocjenu daješ svojim kolegama?

a) izvrstan b) vrlo dobar c) dobar d) dovoljan e) nedovoljan

Prilog 3. Kartica za vrednovanje drugih grupa

Procijeni koliko se ove tvrdnje odnose na drugu grupu i njihov rad tokom sata. Zaokruži ponuđeni odgovor.

1. Izlaganje je bilo unutar zadanog vremenskog okvira

- a) da
- b) ne

2. Uspio sam shvatiti što je bitno za temu iz njihova izlaganja

- a) u potpunosti
- b) djelomično
- c) uopće ne

3. Izlaganje je bilo jasno i razumljivo

- a) u potpunosti
- b) djelomično
- c) uopće ne

4. Za izlaganje dao bih ocjenu:

- a) izvrstan b) vrlo dobar c) dobar d) dovoljan e) nedovoljan

5. Obrazloži ocjenu?

ⁱ Ako se nastavna jedinica izvodi jedan, dva ili više nastavnih sati ili se priprema odnosi na projektnu ili terensku nastavu koja se izvodi kao cjelina bez obzira na vremensko trajanje izrađuje se jedna priprema i koristi se ova struktura.

ⁱⁱ Aktivnost učenika treba definirati za svaki ishod i za svaki korak poučavanja/učenja. Odnosi se na to **što** će učenik raditi (npr. *opisati, nacrtati...* ovisno o ishodu učenja); **kako** će izvoditi određenu aktivnost (npr. *u paru* će klasificirati...); **uz pomoć kojih radnih materijala ili digitalnih alata** će učiti (npr. *čitanjem teksta o onečišćenju iz udžbenika* identificira uzroke, posljedice onečišćenje i pokazuje na karti mjesto na kojem je do onečišćenja došlo). Iz opisa aktivnosti treba biti vidljiva povezanost s očekivanjima MPT i/ili ishoda određenoga predmeta koja je navedena u tematskom planiranju.

